

MATE SUIĆ

CISSA PULLARIA — BAPHIUM CISSENSE
— EPISCOPUS CESSENSIS

(Tabla XIV)

UDK 939.8:904(497.13)»5/6«
Izvorni znanstveni članak
Original Scientific Paper

Dr. Mate Suić
YU — 41000 Zagreb
Jugoslavenska akademija znanosti
i umjetnosti, Zrinski trg 11

Tri su važna pitanja u vezi s otokom Cissom zapadno od Istarskog poluotoka: gdje se otok nalazio, gdje *baphium* što ga na otoku Kissi spominje »*Not. dign.*« i gdje se nalazilo sjedište cesenskog biskupa što ga donosi Pavao Đakon u svojoj »*Hist. Lang.*«? Odgovor na prvo pitanje otvara mogućnost za rješavanje drugih dvaju: Plinijeva *Cissa* nije neki otočić tik uz istarsku obalu kod Rovinja, koji je navodno uslijed prirodne kataklizme potonuo na morsko dno. Antička *Cissa* (s latinskim epitetom *Pullaria*) bio je otok Brijun, u srednjovjekovnim dokumentima *Brevonum* i sl., a to ime stekao je u kasnoj antici po velikim pličinama (lat. *breve, brevia, brevone* i dr.). Elementi carske fulonike naziru se u ostacima arhitekture u tzv. kastrumu u uvali Dobrinka. Ista ubikacija otoka *Cissa* niješila je i problem cesenskih biskupa, Vindemija u 6. st. i Ursina u 7. st., čija se crkva u sinodskim aktima naziva *ecclesia Censi*. Sada nema nikakvih osnova da se negira egzistencija ovoga biskupa i da se naslov *Cessensis* ili *Censi* pripisuje onom iz Cenede.

Upravo naznačen naslov ovog rada pokazuje što je predmet raspravljanja u njemu. To je pitanje ubikacije istarske Kise, fuloničke radionice na otoku Kisi i sjedišta spornog kesenskog biskupa. Naša se razmišljanja oslanjaju na filološku obradu i eksploataciju antičkih izvora, na interpretaciju rezultata arheoloških istraživanja i na tumačenje povijesnih dokumenata. Sva su tri pitanja usko povezana i vode ka konačnom zaključku, a ovdje će se razmatrati redosljedom koji je utvrđen u naslovu.

1) *Cissa Pullaria*

Istarsku Kisu spominje Plinije, ali ne uz opis Histrije, kojoj je posvetio posebno poglavlje (III, 129), već u sumarnom katalogu otoka Jonskog i Jadranskog mora (III, 151, 152), počinjući (za Jonsko more) od Kalabrijske obale, odnosno (za Jadran) od ušća rijeke Timava. Ovdje mu kao polazište i opća orijentacija služi istarski poluotok:

... *iuxta Histrorum agrum Cissa Pullaria et Absyrtides Grais dictae a fratre Medeae ibi interfecto*. Smisao citata je posve jasan: s jedne (zapadne) strane Istre jest *Cissa Pullaria* (ili *Cissa* i *Pullaria*, o čemu će dalje biti govora), a s druge (istočne) Apsirtidi. Dok za liburnijsku Kisu znamo da se odnosi na otok Pag,¹ ova istarska je do dana današnjega ostala pod znakom pitanja: je li uopće postojala, a ako jest, gdje se nalazila. Opće je mišljenje, koje se susreće i u novijoj literaturi, da istarsku Kisu treba tražiti negdje uz zapadnu obalu Istre kod Rovinja, da je to bio otočić koji se dizao uz današnji otočić Sv. Andrije, ali da je negdje sredinom 8. st. uslijed prirodne kataklizme potonuo otprilike na dubinu od 25 do 30 m. Njegovi se ostaci, odnosno ostaci »grada« na otočiću, za lijepa vremena naziru na morskom dnu. Literatura koja je posvećena ubikaciji tog otoka i načinu na koji se prosjeo i dospio na morsko dno zajedno s gradom koji se na njemu dizao vrlo je opsežna i bilježi tradiciju koja je stara preko dva stoljeća. O tome smo opširnije pisali u prilogu gdje se usporedno obrađuju problemi liburnijske i istarske Kise.² Ovdje će biti dovoljno iznijeti samo osnovne misli i glavne autore. Odmah valja primijetiti da su mnogi od priloga, pogotovo onih starijih, dijelom proizvodi amatera — istarskih, posebno rovinjskih pisaca, prožetih snažnim lokalnim patriotizmom. O tome je pisao G. F. Tommasini³; zatim P. Kandler u više navrata, s nijansama u tumačenju spomenute kataklizme, te o odnosu Kise prema Sv. Andriji, o otoku Sv. Ivana i dr.⁴ U svom polustoljetnom djelovanju nekoliko puta je o Kisi pisao B. Benussi,⁵ rodom iz Rovinja (od

¹ Za liburnijsku Kisu usp. K. Patsch, *Realencyklopädie der klassischen Altertumswissenschaft* (dalje RE), VII 1, col. 1370 s. v. *Gissa*; za istarsku B. Saria, RE, III, col. 2540, s. v. *Cissa*.

² U materijalima znanstvenog skupa »Istra i Liburnija u antici«, rad: *Histroliburnica Pliniana*.

³ *Archeografo Triestino*, IV, 1837, 427: »...è mirabile che sotto l'istesso scoglio (misli na Sv. Andriju) a piedi della chiesa di Santa Croce vi è un profondo di acqua in mare con un giro di grotte ove capito già l'arca di Santa Eufemia e più innanzi un buco sotteraneo che passa sino in terraferma...«.

⁴ U radu: *Indicazione per riconoscere le cose storiche del litorale*, iz 1855. god.; potom u: *Lloyd Triestino*, 1885, 13: »a. 740: L'isola di Cissa, che era poco distante da S. Andrea di Sera, sprofondò nel mare e cala a segno che la sommità del colle è a 15 tese sotto l'acqua«. To već citira Monticolo u svojim venećijanskim kronikama, u komentaru o kesenskom biskupu Vindemiju. U kasnijim radovima Kandler varira u interpretacijama geoloških i tektonskih faktora, ali uvijek u smislu »prosjedanja« otoka: Kisa je uz sam otok Sv. Andrije (Istria, III, 52—53, str. 207), koji je bio spojen s otočićem Sv. Ivanom prije prosjedanja terena i na tom spojenom otoku bili su i Rovinj i Kisa; ona se nalazila u neposrednoj blizini lokaliteta Montauro (Istria, IV, 35—36, str. 144) ili možda na samom otočiću Sv. Ivan na Pučini (in Pelago); odbacuje tezu o postupnom poniranju (»... piuttosto che a lento e progressivo muoversi...« to bi bio »... repentino sprofondamento...«, *ibid.*), a kasnije dopušta uz kataklizmu i postupno poniranje.

⁵ Prvi put već 1877. god. u *Manuale di Geografia dell'Istria*, Trst 1877, 21: »Cissa, poco distante da S. Andrea, verso mezzogiorno« na mjestu gdje se još uvijek »distinguono... le rovine dei suoi fabbricati«; pet godina kasnije opet piše o prosjedanju Kise: »... lo sprofondarsi dell'isola di Cissa... verso la metà del secolo VIII« (L'Istria sino ad Augusto, Trst 1883, 35), te u nekim drugim prilikama, tako u djelu *Storia documentata di Rovigno*, Trst 1932, 31: »Di qua, in continuazione di quest'isola (sc. S. Andrea) verso la punta Cissana — oggi punta

1877. do 1932), postupno evoluirajući u svojim tumačenjima do zrelog kritičkog rasuđivanja, iako se teze o postojanju potonulog otoka nikada nije odrekao. Ništa nova u tom pogledu ne donosi B. Schiavuzzi⁶ u radu o malariji u Istri: i njemu se Kisa nalazila u produžetku Sv. Andrije, bila je veoma napućena, prosjela se krajem 8. st. i njezine se građevine još uvijek vide na morskome dnu. Dva puta se tog pitanja dotakao F. Babudri⁷ (1919. i 1926), kome je u prvom planu problem kesenskog biskupa. On se suprotstavlja mišljenjima Amorosa i Benussija, niječe potres, Kisa je prema njemu naglo potonula i nitko se nije spasio i — što je najvažnije — Rovinj od nje nije ništa naslijedio, čime se pobija kontinuitet Kisa — Rovinj i pitanje rovinjskog biskupa. Samom pitanju ubicacije Kise posvetio je opsežan rad T. Caenazzo 1922. god.⁸ On uzima u razmatranja sva dotada izražena mišljenja, domaću tradiciju, sve čimbenike koji su izazvali potapanje (korozije, erozije i sl., kako je i Puschi mislio), a kruna je svemu bio »un sussulto sismico«. Kisa je bila spojena s otokom Sera (Sv. Andrijom) i s kopnom, to je bio poluotok, grad Kisa je dominirao svojim zgradama i radionicama od Barbarige do Salvora. Time se približuje Babudriju, koji također Kisu traži na kopnu: samo tako se mogao dobiti prostor i za fuloniku i za smještaj biskupske rezidencije. Da se Kisa prosjela

Barbariga — s'estendeva l'isola di Cissa, sulla quale stava una tintoria di porpora, fiancheggiata da numerose abitazioni, come lo dimostrano l'estese rovine tuttora visibili nel fondo del mare...». Kasnije se, vidjet ćemo, opreznije izjašnjavao.

⁶ B. Schiavuzzi, La malaria in Istria, *Atti e memorie della Società istriana di archeologia e storia patria* (dalje *Atti mem. istr.*), V, 3—4, 1890, 374. i d.: »Cissa s'estendeva in continuazione all'isola di S. Andrea (chiamata allora Sera) fino alla Barbariga, che mantiene tuttora il nome di punta Cissana, ed era, come si ha motivo a ritenere, molto abitata. Quest'isola sprofondava nel salso sul finire del secolo VIII, e tuttora, quando il mare è calmo, si possono scorgere nel fondo estese rovine di fabbricati.« I dalje, str. 378: »In continuazione dell'odierna isola di S. Andrea (di Sera) vicino a Rovigno, s'estendeva l'isola sopra la quale giaceva la città di Cissa, importante per numero di popolo, e come da taluni si pretende, per essere stata più tardi sede vescovile. Di questa città viene fatta menzione nella *Notitia utriusque imperii* compilata nel 428, sprofondavasi nel mare l'anno 740 o 745, in modo che la sommità del colle è ora a 15 tese sotto l'acqua. Si dice che la causa di tale sprofondamento sia stata provocata dal crollo d'una caverna di saldame, poichè questo venne dilavato dal mare.« Kako se vidi, slijedi Kandlera, kojega i citira.

⁷ U *Atti mem. istr.*, XXXI, 1919, 35. i d. i u *Archeografo Triestino*, III, Ser. XIII, XLI della Raccolta, 1926. Njemu je glavni problem historičnost kesenskog biskupa (o čemu kasnije). Usvajajući Kandlerovo mišljenje, a protiv Amorosa i Benussija, kritičniji je od prethodnika utoliko što zastupa da je kesenski biskup postojao samo do iščeznuća otoka, da nikada nije prešao u Rovinj; iznosi sva mišljenja o lokaciji Kise, u obzir uzima i onu liburnijsku. Smatra da je Kisa bila bliže obali i s njom spojena, da je propala oko 800. god., a da uzrok tome nije bio potres, već prosjedanje podzemnih špilja i ponora. Potonula je naglo i nitko se iz nje nije spasio, Rovinj od nje nije ništa naslijedio (spom. *Atti mem. istr.*, 41. i d.). Donosi i tekst zapisnika s izjavama ronioaca nakon podmorskog istraživanja (str. 59).

⁸ T. Caenazzo, Sull'ubicazione di Cissa, *Atti mem. istr.*, XXXV, 1922, 175. i d. Usp. i Puschi, u *Atti mem. istr.*, XV, 540. U mnogo čemu se slaže s Babudrijem, donosi falsificirani natpis o bafiju u Kisi i protokol s izjavama ronioaca.

i pala na morsko dno, misli u novije doba i C. de Franceschi⁹ raspravljajući o problemu kesenskog biskupa. Prvi od istarskih istraživača starina koji je ovom pitanju trezveno prilazio bio je A. Gnirs.¹⁰ On je smatrao da su sve pojave ostataka kulture uz istarsku obalu ispod morske razine posljedica postupnog poniranja istočne obale Jadrana, o čemu je poslije njega pisao i naš N. Andrijašević.¹¹ To isto misli i A. Šonje, odbacujući pomisao o kataklizmi istarske Kise kao neosnovanu, dok u isto vrijeme tvrdi da je paška Kisa nasilno potonula uslijed potresa u 4. st.¹² I Benussi se pokolebao i morao tražiti drugačije rješenje za kesenskog biskupa, kako će se vidjeti. Zapovjedništvo austrijske mornarice iz Pule poduzelo je 1890. god. podmorsko sondiranje položaja na kojem se tobože nalazila Kissa kod Rovinja. Na pitanje stručnjaka, članova Prirodoslovnog kluba iz Rijeke, kako stvari stoje s Kisom Benussi je morao odgovoriti da su istraživanja (»scandagli«) dala oskudne rezultate (»con risultati scarsi«).¹³ Izvornik zapisnika s izjavom ronioča, napisan na njemačkom jeziku, nije sačuvan; roniočevi odgovori na postavljena pitanja jasno pokazuju da govori ono što članovi komisije žele čuti: od svega što je donio iz ovog »potonuloga grada« s palačama, ulicama, mnoštvom sitnih predmeta bio je komad kamena s, navodno, ostacima maltera.¹⁴ Ronioci koji su prije nekoliko godina »pročešljali« akvatorij uz obalu na tom prostoru nisu uočili ništa što se ne bi moglo tumačiti kao prirodna pojava;¹⁵ posebno to vrijedi za ravne linije »bankina« (stepeničastih slojeva vapnenca), u kojima su mnogi vidjeli zidove zgrada. Ukratko, istarske »Atlantide« nema, ostala je potpuno napuštena (osim rijetkih iznimaka kojima je ona bila potrebna za razvijanje njihovih teza), a trezveniji su znanstvenici bili upućeni da, rješavajući problem kesenskog biskupa, kako će se vidjeti, traže Kisu na istarskom kopnu. Dakako da time dolaze u oštru suprotnost s Plinijevim podatkom, koji donosi da je *Cissa* bila otok. A mi nemamo nikakva razloga da mu ne vjerujemo, jer je za nju mogao i morao znati. Tako su ostali uzaludni svi naponi oko ubicacije tog otoka.

⁹ C. de Franceschi, Saggi e considerazioni dell'Istria nell'alto medioevo, *Il Cessensis episcopus, Atti mem. istr.*, N. S., XVIII, 1970, 68; on Kisu smjesta uz kopno, a njezin teritorij, kako će se vidjeti, na kopno između Bala, Rovinja i Dvigrada.

¹⁰ Usp. njegov rad: Beobachtungen über der Fortschritt einer sekulären Niveau-schwankung des Meeres während der letzten zwei Jahrtausende, *Jahrbericht der K. u. K. Marine Unterrealschule in Pola*, VIII, 1906—1907, gdje govori o »stršećim pragovima vapnenačkih slojeva«. Oštru reakciju na takvo mišljenje v. u T. Caenazzo, sp. dj., 180. Postupno poniranje zastupa a potres odbacuje i A. Pusch, *Atti mem. istr.*, XIV, 1898, 540. i d.

¹¹ Usp. N. Andrijašević, O vertikalnom poniranju obalne crte u historijsko doba na sjeveroistoku Jadrana, *Bullettino di archeologia e storia dalmata*, XXXIII, 1910, 19. i d.

¹² A. Šonje, La sede del vescovo di Cessa, Vindemio, Centro di ricerche storiche — Rovigno, *Atti*, XI, 1980—1981, 99. (također »inab'ssamento«).

¹³ U izvještaju o radu Društva, *Atti mem. istr.*, XXVII, 1911, 464.

¹⁴ Talijanski tekst zapisnika donosi nekoliko starijih autora, među njima Babudri i Caenazzo.

¹⁵ Usp. D. Načinović, *Glas Istre*, XXXVI, 1978, br. 50.

Kisa je dakle postojala, ali nije potonula. Gdje ćemo je onda tražiti? Naše je mišljenje, koje ćemo nastojati i dokazati, da je Plinijeva *Cissa* današnji Brijun, bolje rečeno Veliki i Mali Brijun zajedno, kad oduzmemo oko 2 m poniranja obale u ova dva milenija n. e.

Po svojem imenu Plinijeva Kisa nema ničega zajedničkog s današnjim nazivom, našim (Brijun) ili talijanskim (Brioni). To znači da se u neko vrijeme prvobitni naziv počeo gubiti i da je otok stekao novo ime, upravo kao što se to dogodilo drugoj Kisi, onoj na otoku Pagu, ime koje se sačuvalo samo u pridjevu, imenu uvale Časka (Časka u paških čakavaca).¹⁶ Valja se opet vratiti našem Pliniju. Spominje je, doduše (vrlo vjerojatno) i naš sv. Jeronim s oblikom *Cissa*,¹⁷ a i Anon. Rav.,¹⁸ kod kojega je to jamačno prepisan podatak iz historijske geografije. U Plinijevu tekstu stoji *Cissa(.) Pullaria*. Plural *Pullariae* donose samo dva kodeksa, Vatikanski i Leidenski, svi ostali *Pullaria*. Na položaju gdje se nalazi Brijun Tabula Peutingeriana donosi također singular: *Pullaria*. *Pullaria* je pridjev u ženskom rodu, u ovom slučaju atribut odnosno epitet nekog imena koje stoji ispred njega. To može biti opći apelativ *insula*, no vjerojatnije je, slijedeći Plinijev način i stil pisanja, da je taj epitet povezan u sintagmi *Cissa Pullaria*. Radi se, očito, o krivo postavljenoj interpunkciji. Postavljanje interpunkcija je, kako se zna, stvar kritičke obrade rukopisnog teksta. Nepoznavanje historijske ili geografske stvarnosti od strane filologa nerijetko je urodilo nepravilnim postavljanjem interpunkcija, što onda može dovesti do posve krivih zaključaka pri eksploataciji teksta, kako sam pokazao na primjeru jednog mjesta iz Strabonova djela, gdje se na temelju krivo postavljenog semikolona posve pogrešno i historijski neprihvatljivo tumačilo vrijeme osnutka rimske kolonije u Saloni.¹⁹ Zbog pomankanja *distinguenta* u rukopisima često dolazi do aglomeracija, kao npr. u djelu Konstantina Porfirogeneta, što je uočio već Trogira-

¹⁶ Ovaj sačuvani toponim svjedoči da između dva u rukopisima sačuvana oblika *Cissa* i *Gissa* izvornost treba pridati onom prvom, jer je samo od Kisa mogla nastati naša Časka. Usp. P. Skok, Ortsnamenstudien zu De administrando imperio, *Zeitschrift für Ortsnamenforschung*, V, str. 219; isti, Slavenstvo i romanstvo na jadranskim otocima (dalje Slavenstvo i romanstvo), Zagreb 1950, 109. i bilj. 9 na str. 103. Prema tome, krivo glasi natuknica *Gissa* u RE, što ju je obradio K. Patsch, a isto tako i grafija u Plinijevu izdanju u redakciji H. Rackham, *Pliny Natural History*, II, Books III—VIII, Harvard University Press 1969, (reprint), 105.

¹⁷ Usp. Hieronymus, Epist. 68, 2 (god. 397—398); Kastrucija, Panonca kontinentalca, tu naziva *homo Pannonius, id est animal terrenum*; putovao je zajedno s đakonom Heraklijem, odustao je odmah na početku putovanja i, kako Jeronim piše, ostao na otoku Kisi. Šonjine kombinacije da je Kastrucije došao u Kisu — Novalju preko Tarsatike, Senije ili možda Karlobaga moramo odbaciti. U to vrijeme Akvileja je glavna izlazna luka za morski promet prema Istoku, kad su kopnene panonske komunikacije bile paralizirane zbog provale Gota i Huna; usp. Y. M. Duval, Aquilée et la Palestine entre 370. et 420, *Aquileia e l'Oriente mediterraneo*, 1, *Antichità altoadriatiche*, XII, 1977, 286.

¹⁸ Anon. Rav., V, 24. O tome da se radi o historijskoj geografiji nisu vodili računa neki stariji autori, koji su potres premještali prema 800. godini, smatrajući da Ravenat donosi njemu suvremenu geografiju, odnosno toponomastiku.

¹⁹ M. Suić, O municipalitetu antičke Salone, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, LX, 1958, 27.

nin Ivan Lučić u toponimu *Skirdakissa* i pravilno razlučio u *Skirda* i *Kissa*.²⁰ Toga ima dosta i u Plinijevim rukopisima. Upravo na jednom mjestu, što sadrži prikaz otoka i naselja u našem sjevernom Jadranu (III, 140) nalazi se konglomerat *ARBAEREXI* umjesto *Arba* i *Crexi*, što nije bilo teško razdvojiti i razlučiti zarezom. Zašto su izdavači zarezom razdvojili *Cissa* od *Pullaria*, nije teško dokučiti; toponim *Brevona* sačuvan je do danas, smatrao se izvornim (epihorskim), tu za Kisu nije bilo mjesta, a od dva imena (*Cissa* i *Pullaria*) Tabula Peut. je uzela samo ono drugo. Kad je pitanje Kise opet postalo aktualno u rješavanju smještaja kisenskog bafija i sjedišta kesenskog biskupa, u nemogućnosti da se Kisa traži tamo gdje je stvarno bila, pribjegli se fantastici i otoku potonulom uslijed kataklizme. Jednom formulirana teza, u bezizglednoj situaciji kakva je bila ova s Kisom, izazvala je tijekom stoljeća lavinu drugih kombinacija, a nitko se nije sjetio da se vrati natrag na njezin izvor. Ako se oslonimo samo na logiku (a ona, znamo, ne mora uvijek dovesti do pravilnog zaključka kad se radi o povijesnim razmatranjima), tada moramo prihvatiti da je Plinije u površnom prikazu otoka uz zapadnu Istru uzeo najveći i najpoznatiji. Do sastavljanja njegova djela Kisa je nesumnjivo već bila dobro poznata rimskoj aristokraciji i latifundistima iz pulske agera, oni su je i posjećivali; već krajem Republike i na samom početku Carstva na Brijunu niču objekti izvanredne kvalitete i namjene.²¹ Stoga ponavljamo: Plinije je mogao i morao znati za otok Kisu, pa ga je i spomenuo. Njegova Kisa ne može biti neki otočić uz obalu; oba Brijuna spojena zajedno predstavljali su dosta veliku cjelinu.

Važnije od ovoga što je maločas izneseno jest to da je Kisa morala steći neki atribut ili epitet uz svoje vlastito ime. Čitajući pomno Plinijevo djelo, lako ćemo opaziti da on redovito bilježi i epitete uz toponime kad god postoje dva ili više istih naziva. To su radili i stari grčki logografi i geografi. Tako je naša *Korkyra* stekla epitet *Melaina* da bi se razlikovala od druge, u izvorima ranije registrirane *Korkire*, današnjega *Krfa*, pa je tako i u rimskim izvorima ostala *Corcyra Nigra*. Od dva Diomedijska otoka koja su se nalazila *contra Apulum litus* (III, 151) jedan od njih je bio *Diomedia ... Teutria appellata*. A ovdje imamo dvije Kise jednu uz drugu, zapadno i istočno od Istre. U tako ograničenom ambijentu bilo je neophodno ne samo općenito, tj. promatrano iz dalje perspektive, znati o kojem se otoku radi, kao što su brojne Herakleje, Aleksandrije i dr. imale svoje epitete; ovdje je to bilo potrebno u svakodnevnom prometu jer su dva istoimena otoka u istoj regiji. Zbog toga ne možemo odbaciti pretpostavku da je i liburnijska *Cissa* imala svoj epitet — *Portunata*, kako donosi isti Plinije, o čemu raspravljamo na drugome mjestu. Ukratko, epitetom *Pullaria* bila je uklonjena svaka mogućnost nespo-

²⁰ I. Lucius, *De Regno Dalmatiae et Croatiae*, Amstelodami 1668, III, 12, str. 142.

²¹ Zasada, do konačne obrade nalaza s Brijuna, usp. rad: S. Mlakar, *Brioni, Brioni 1971*, gdje donosi i sažetu kronologiju arhitektonske gradnje na otoku.

razuma i zamjenjivanja jedne Kise s drugom. Takvih primjera imamo i u suvremenoj toponomastici, čak i kad se radi o vrlo udaljenim izonimijama.

Drugo je pitanje zašto je brijunska Kisa dobila baš ovaj epitet *pullaria*. Dok je toponim *Cissa* starog, misli se čak predilirskog (mediteranskog) postanja,²² njezin epitet je uzet iz latinskog jezika. Kako su A. Karg i B. Tölz pokazali i kako je općenito prihvaćeno, on potječe od latinske riječi *pullus*²³ — »mladunče« općenito, posebno peradi («das kleine Huhn», tal. »pollo«, »pollastro«). Da je tumačenje ove semantike ispravno, pokazuje podatak što ga donosi Pulski statut iz 1331—1367. god. Tu se određuje da lađe koje isplovljavaju iz luke Badelona i kreću prema Pulmentorijama moraju najprije otploviti do Venecije:²⁴ *Cum secundum ordines nostros omnes intrantes mare a portu badeloni usque ad pulmentorias ... teneantur venire Venetias, ut civitas nostra magis habundet.* Luka Badelon (*Badelonus*, ovdje u kvalifikativnom genitivu *portus Badeloni*), što bi se jednako moglo odnositi na Valun ili na Medulin, svakako je bila podalje od Pule, jer robu koja se iz toga grada izvozi prethodno pregledava *maricus*. Iz Badelona lađe uzimaju kurs prema Pulmentorijama, što ne možemo drugačije tumačiti nego da su to *insulae Pulmentoriae*, a to je isto kao da stoji *Plumentoriae*.²⁵ To onda upućuje da je postojao i plural *Pullariae*, kojim se označavao čitav brijunski arhipelag, a da je pučkom etimologijom načinjena prevedenica *Plumentoriae*, po čemu bi onda *Pullariae* : *Plumentoriae* stajale u semantičkom pogledu kao naše »kokošarski« : »peradarski« otoci. To bi dokazivalo da je do srednjega vijeka još bila živa svijest o osnovnom značenju epiteta *Pullaria*. Da je epitet bio važniji od samog toponima, svjedočila bi opet Tab. Peut. sa svojom *Pullaria* za Brijun.

To ne bi bio usamljen slučaj u našoj jadranskoj toponomastici. Ima i drugih primjera gdje je epitet zamijenio vlastito ime nekoga geografskog pojma, npr. u postantičkom nazivu za grad i otok Krk. Hrvati su (kako je Skok pokazao, mnogo konzervativniji u čuvanju antičke toponomastike) naslijedili antički naziv za grad i otok (Krk

²² P. Skok je isprva mislio da je toponim *Cissa* grčkog podrijetla (od *kissos* — »bršljan«). Kasnije se ispravio i prihvatio tezu da se radi o jednom prastarom, mediteranskom imenu mjesta, među koja spada i naša *Issa* (Vis). Usp. Slavenstvo i romanstvo. 257, i njegov prijašnji rad u: *Nastavni vjesnik*, XXX, 1922, 20. i d.

²³ Usp. A. Karg — B. Tölz, *Die Ortsnamen des antiken Venetien und Istrien*, II, u: *Wörter und Sachen*, N. F., IV, 22, 1941—1944, 168; prema H. Krahe »bezeichnet wohl eine Insel, auf der es viele junge Hühner gab«. To bi, navodno, bila prevedenica naziva »otoka Meleagrida«, što ih spominju stariji grčki izvori. No oni se izjednačuju s Elektridima i smještaju uz ušće Pada. Inače na tlu Venetije i Histrije ima dosta imena mjesta koja potječu iz latinskog jezika (po drveću, životinjama, vodenim tokovima, sastavu tla, cestama itd.).

²⁴ Usp. Statut Pulske komune, *Acti mem. istr.*, XXVII, 1911, 441. (separat 335).

²⁵ Usp. *Lexicon Latinitatis Medii Aevi Jugoslaviae* II, Zagreb 1978, 939, s. v., gdje se navodi da je *pulmentarium n.* — *pro plumentarium*. Po atributu glavnog otoka moglo je i sve brijunsko otočje steći naziv *Pullariae*, kao npr. *Absyrtides* od *Absorus*. Plural *Pullariae* (sc. *insulae*) donose samo Codd. Vatic. i Leidensis; uspor. RE, XXIII, col. 1967, s. v.; Tabula Peut. sing. *Pullaria*, kako je navedeno.

od *Curicum*, odnosno *Curicta*). Romani su glavno naselje počeli nazivati »Stari Grad« (*civitate Vetula*);²⁶ ostalo je samo *Vetula* (»Stari«), *Vekla* u Konstantina Porfirogeneta, tal. *Veglia*, pa se, po pravilu da ime glavnog naselja daje ime otoku, i čitav otok nazvao *Vekla*, *Veglia*, dakle »stari«, što je apsurd. Isto se dogodilo s nazivom otoka *Paga*.²⁷ *Pagus* (»selo«) naslijedio je grad *Pag*, pa je tako nastala semantička *contradictio in adiecto* (grad »Selo«), a potom je i čitav otok nazvan *Pagus* (»Selo«). Tako je od *Cissa Pullaria* ostalo samo *Pullaria*. Zašto baš *pullaria* teško je reći. Vjerojatno ne po kakvoj peradarskoj farmi na antičkom Brijunu; takav sadržaj za ranu antiku ne bi odgovarao. *Pullarii* su u rimsko doba bili svećenici gataru, koji su gatali na temelju »svetih kokoši« pazeći uzimaju li one ili ne uzimaju hranu.²⁸ Bili su organizirani u kolegije slično kao i flamini. Moguće je da je Brijun u antici, kao stjecište dokone rimske elite, bio za nju atraktivan i zbog ovih sadržaja. No, postoji mogućnost i drugačijeg tumačenja, kako će se vidjeti.

Naziv *Brevona* susreće se prvi put u 6. st.²⁹ Kasnije mnogo češće, s nekoliko varijanti (*Brivona*, *Brevonia* i sl.). Ovdje će biti dovoljno da se navedu oblici što ih donosi Pulski statut.³⁰ Ponajčešće se bilježi sintagmom apelativ (nekad se samo podrazumijeva) + vlastito ime u definitivnom genitivu, što je vrlo rana vulgarnolatinska pojava: *insula brevoni*; *abitatores et districtuales insule brevoni*; *habitatores insule brevoni*; *in parte circha insule brevoni*. Nominativ je zabilježen samo jedanput u »pravilnom« (nevulgarnom) obliku *insula brevonum*; ablativ (lokativ) također samo jedanput (*in brevonio*), s izostavljanjem opće imenice *insula*, a uz genitiv dolazi prijedlog *de* s pomoću kojega se u romanskim jezicima tvori genitiv: *de brevoni* (tri puta). Da se naziv *Brevon(i)um*, supstantivirani pridjev srednjeg roda, odnosi samo na jedan, svakako glavni otok, potvrđuje citat iz istog Statuta: *Datum seu affictus insularum vel scoglorum extra de brevoni*: tu se Brijun izdvaja od ostalih okolnih otočića i školjeva.

Tu *Brevonu* Plinije ne donosi, iako se odnosi na najveći otok zapadnoistarskog arhipelaga. Ona mu nije mogla biti poznata jer je naziv nastao oko pet stoljeća poslije njega. Ne donose ga u svom repertoaru

²⁶ Usp. P. Škock, *Slavenstvo i romanstvo*, 22. s. »Novi grad« prema ovom »Starom« bio bi Punit. Usp. od istog autora *Studije iz ilirske toponomastike*, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, XXIX, 1917, 73. i d.

²⁷ Toponim koji bi indicirao na nekakvo znatnije utvrđeno naselje bio bi Plinijev *oppidum* na otoku, u ranom srednjem vijeku *castrum* uz Časku. Otočka toponomastika je važna i zbog proučavanja odnosa grad : selo. Za »selo« govori latinski *pagus*, koji je kasnije preuzeo ulogu centra; naziv »stara vasa«, »Starovas«, »Starovasica« a možda i *villa* u toponimu *Murovlani* između Gorice i Dinjiške (ako potječe od jedne *villa S. Mauri*, čija se crkva tu nalazi). Epitet »stari« dobio je raniji *Pag* nakon preseljenja na današnje mjesto Starigrad). Isti epitet, kako je navedeno, imala je i *Kesa* (*veterana*). *Kisa* (*Chessa*) zadnji put se spominje 1372. god., a otada i otok preuzima ime *Pag* (*insula Pagi*). Usp. P. Škock, *Slavenstvo i romanstvo*, 76, bilj. 1.

²⁸ Usp. npr. Divkovićev *Latinsko-hrvatski rječnik*, II. izd., Zagreb 1900, 865, s. v.; *Dictionnaire illustré latin-français*, Paris 1934, 1276, s. v., i druge rječnike.

²⁹ Vidi bilj. 33.

³⁰ U *Atti mem. istr.*, XXVII, 1911, 441. i d.

imena mjesta iz antičke Istre ni A. Karg i B. Tölz jer nije registriran u bilo kojem antičkom izvoru. Brevona je nesumnjivo kasnoantičkog postanja, izvor joj je u latinsko-romanskom jezičnom krugu i svaki pokušaj da se protumači kao jezični relikv istarskog predrimskog stanovništva ostaje bez ikakva temelja. Sufiks *-ona* nema ovdje nikakve etimološke veze sa starim predrimskim sufiksom što se susreće npr. u imenima *Flanona*, *Albona*, *Salona* i dr.; i on je iz istog kruga i iz istog razdoblja kao i samo ime.

Kao polazište u ovim razmatranjima mogao bi se uzeti citat iz Plinija što ga donosi upravo ovdje (III, 151), na mjestu gdje započinje nabranjem otoka uz iliričku obalu, od ušća rijeke Timava i dalje: *Illyrici ora mille amplius insulis frequentatur, natura vadoso mari aestuariisque tenui alveo intercurrentibus*; odmah dalje prvu spominje Kisu Pulariju. Ovdje je dakle *mare vadosum*, a struje teku *tenui alveo*. Pridjevi *vadosus* i *tenuis*, uzeti na temelju odličnog poznavanja stvarne situacije, već sami po sebi dobro tumače postanak i značenje našeg toponima Brevona. *Vadum* latinski znači »gaza«, a kad je more u pitanju, *tenuis* (»tanak«)³¹ znači isto što i »kratak«, odnosno »plitak«. U latinskom su *breve* i plural *brevia* »tanki« mjesta, »male dubine« (*exiguae profunditatis*), za što nalazimo mnogo potvrda u rimskih pisaca. Oni često povezuju, kao što je i razumljivo, i izjednačavaju pojam »gaza« (*vada*) s pojmom »plitine« (*brevia*), npr. Vergilije: *brevibus ... vadis*, uz koje mjesto Servije donosi komentar: ... *brevia autem vadosa dicit, per quae possumus vadere*, dakle plitine su mjesta preko kojih se može gaziti. Isto tako i Pomp. Mela: *ob vadorum frequentium breviam*, itd.³² Dakle *vada* su *brevia*, potpuni sinonimi; odgovara im grč. *brachéa*. Kako pokazuju primjeri iz Thesaurusa lat. jezika, ti se pridjevi povezuju i čak izjednačuju s pojmom »stjenovit«, »grebenast« i sl. izrazom *inter saxosa vel breviam*: školjevi, grebeni i sike, kojima obiluje brijunski arhipelag, pa ulaze dakle također u semantički kompleks »plitine«. Već se iz ovoga vidi da su nas Plinije i drugi citirani klasici doveli do brijunskog arhipelaga i njegova glavnog otoka — Brevone: Brijun bi po njima bio »Plitvac« ili »Plitvenjak«, a Brijuni »Plitvac« ili »Plitvenjac«.

Naš istaknuti romanist i lingvist P. Skok dao je nezaobilazan doprinos poznavanju naše jadranske toponomastike, terminologije, našeg specifičnog romaniteta i dr. U posebnom radu njemu je Brevona sa svojim sufiksom poslužila kao osnova za razvijanje načelnih i metodoloških problema u studiju kontinuiteta i u formulaciji metoda toponomastičkih istraživanja.³³ Nažalost, on je većinom istraživao iz kabineta, bez

³¹ Brojne izvorne potvrde usp. u Thesaurus linguae Latinae, izd. Teubner, Leipzig 1900—1906, s. v. *brevis* (II c de loco).

³² Negdje uz zapadnu obalu Istre spominje se u 16. st. lokalitet »Plitva«; ovamo možda spada i toponim Brivana, kojem također nisam uspio utvrditi smještaj. Plitine uz istu obalu posvjedočuje i žalba koparskog kapetana duždu da lađe ne mogu pristajati uz obalu »per il diffetto di fondi«; usp. *Atti mem. istr.*, XXVII, 1919, 20.

³³ P. Skok, La toponymie et la question du substrat et du superstrat (considération de méthode), *Actes et Memoires du Premier Congrès international de toponymie et d'anthroponymie à Paris 1935*, Pariz 1939, 240. i d.

autopsije, na temelju dobivenih podataka s terena, sekcija i geografskih karata uopće, a posebno iz historijskih dokumenata. Začudo, u njegovu je djelu semantički kompleks »plichina« zastupljen vrlo skromnim repertoarom, i to uglavnom samo toponimima hrvatskog postanja;³⁴ latinsko-romanski toponimi izvedeni od *brevia* i *vada* gotovo se i ne navode. A oni su bili zaista vrlo brojni i nije ih teško prepoznati u našem toponomastičkom nasljeđu. Oni su vrlo zanimljivi, jednako lingvistu kao i historičaru, jer su baš u tom semantičkom krugu nastale mnoge »prevedenice« (semantički kalkovi, njem. Lehnübersetzung), koje na svoj način ilustriraju našu ranosrednjovjekovnu slavensko-romansku simbiozu. Poštujući načelo da se značenja toponima kojima se označuju morfološke, pedološke ili neke druge karakteristike mogu prihvatiti samo onda kada im dobro pristaje geografska stvarnost, i s druge strane ako za ime tog istog pojma postoji i kalk na našem jeziku, tumačenje toponimije određene kategorije stječe visok stupanj vjerojatnoće i onda kad za njih nemamo povijesnih potvrda s prijelaznim oblicima. S tog bismo razloga radije naš Birbinj na Dugom otoku izvodili od još jedne Brevone ili Brivone, a ne od biljke *verberna*,³⁵ jer je oveća uvala u kojoj leži Birbinj, između sela Zaglava i Savra, zaista plitka (a prije tisuću godina bila je još plića barem za jedan metar). *Breve* i *brevia* mogli su dobiti i neki drugi sufiks, a ne samo *-one* (tip »vallone« od *vallis*). Toponim »Barbir« u Sukošanu, gdje se velike pličine protežu stotinama metara i preko plitkih Bibinja povezuju s Gaženicama južno od zadarskih Arbanasa, mogao je isto tako nastati od jednog polaznog oblika *Brevura* (sufiks *-ura* usp. npr. u tal. »insenatura«, od lat. *sinus* »zaljev«). S druge strane romanski sufiks *-ura* mogao je doći i uz *vadum*, *vada*, kao *vadura* ili pl. *vadure*, na temelju čega bi se mogao napokon riješiti i problem imena otoka Vira, koji je još danas razdvojen Gazom kod Privlake.³⁶ *Vada* sa sufiksom *-one* vjerojatno su ishodište toponima Budim uz plitku uvalu Pose-darja kod Zadra,³⁷ itd. Toponimi sa značenjem »plichina« i sl. postojali su nesumnjivo i u predrimsko doba, u jeziku domaćeg stanovništva: po lingvistima ime rijeke Bojane (*Barbana*), što je spominje Livije, istoimeno s istarskim lokalitetom Barbana, ima osnovno značenje »mulj« (Sumpf), »muljevit pijesak« i sl.³⁸ Usporedo s pličinama idu i

³⁴ P. Skok, Slavenstvo i romanstvo, Kazala i kante, str. 30.

³⁵ Isti, Slavenstvo i romanstvo, 118.

³⁶ Vjerojatnije je da je otok dobio ime po »Gazu« (*vadura*) ili »gazovima« (*vadure*), a ne po rtu. Početno Va- bilo je shvaćeno u Hrvata kao naš prijedlog »u« (vъ) i tako otpalo, a tek tada je Dura moglo biti u Romana shvaćeno kao *D(e) Ura*. Skokovo mišljenje, kao i starija Račkog, Jirečeka i dr. usp. u: Slavenstvo i romanstvo, 74. O tim pitanjima raspravljamo na drugome mjestu.

³⁷ U rimsko doba, pa i prije tisuću godina, taj dio Novigradskog mora je za vrijeme veće oseke morao biti na suhom, pa se preko njega zaista moglo gaziti. Važno je opaziti ovdje, kao i u primjeru Birbinja, da je sufiks *-ona*, *-one* prešao u *-in*, što se u nazivu Brevona nije dogodilo, jer tu nije bilo slavensko-romanske simbioze.

³⁸ Usp. H. Krahe, Die Sprache der alten Illyrier, Wiesbaden 1955, 93; usp. i ime otoka na r. Savi *Metu — barbīs* (Plin. III, 148) — »zwischen Sümpfen«.

imena mjesta nastala od »pijesak« (npr. »porto di Pesacco« u Istri,³⁹ »Pisak« južno od Omiša), od »mel« (»Melna«, »Milna« na otoku Braču i Hvaru i dr.). Tako i naš P. Zoranić u »Planinama« piše: »...kud mi se veće melko ali plitko vidi.«⁴⁰ Po tome dakako i brojne toponimije nastale od »sa(l)bun« (Sabunjike i dr.).⁴¹ U tu kategoriju toponima spada nesumnjivo i naša istarska *Brevona*, *Brivona*, *Brivonia* i *Brevonum* (ovaj posljednji vjerojatno u kongruenciji s *castrum*). Taj je toponim ostao u lokalnom pučkom krugu u kasnoj antici i postupno istisnuo raniji izvorni naziv *Cissa*.

Kao potvrda ubikaciji Kise negdje kod Rovinja u mnogih autora uzima se i nekadašnji (navodni) naziv Punta Cissana za današnju Barbarigu.⁴² To bi moglo imati veze s imenom Kise, ali ne dokazuje da se ona tu i nalazila, upravo kao što bračka Splitska (kako je danas bilježe) i paška Jakišnica nimalo ne bi pomogle da se utvrdi položaj Splita ili Ankone (Jakina). Od Barbarige je logično počinjala »traversada« brodova od kopna prema Brijunu, pa je po tome mogla i dobiti kisenski epitet.

2) *Baphium Cissense*

Notitia dignitatum bilježi da su na našoj obali postojale dvije fuloničke radionice na čelu s prokuratorima, pod kompetencijom *komesa sacrarum largitionum*: jedna u Dalmaciji, smještena u Saloni, i druga za Venetiju i Histriju, smještena u Kisi.⁴³ Dok se onoj salonitanskoj traži položaj u Saloni, uz presušeni rukav rijeke Salona u Dyggveovoj »*urbs orientalis*«,⁴⁴ ubikacija kisenske radionice morala je, po prirodi stvari, dijeliti sudbinu ubikacije same Kise. Njezinu historičnost nitko nije ni pokušao poljuljati, jer je potvrđena vjerodostojnim izvorom, pa nije ostalo drugo već da se ona traži na onoj potonuloj Kisi kod otoka Sv. Andrije ili u njegovoj neposrednoj blizini. Potonuli grad što se tobože nazire na morskome dnu u prvom bi redu bili ostaci fuloničkog kompleksa, sa stanovima za prokuratora, brojnu radnu

³⁹ Usp. D. Klen, *Jadranski zbornik*, VI, 1966, 237; M. Bertoša, Neki podaci o krijumčarenju (i uzgoju) duhana u Istri u XVIII stoljeću, *Problemi sjevernog Jadrana*: »Porto di Pesacco distante tre miglia dalle loro abitazioni«.

⁴⁰ P. Zoranić, *Planine*, pogl. XX, u: *Pet stoljeća hrvatske književnosti*, knj. 8, 1964, 152. Ovdje se mogu dodati i mnoge druge potvrde, npr. »Tenka« i »Tenki« (lat. *tenuis*) na Krku i Cresu, »Melska« i »Meline« na Krku i Rabu, »Pličine« i »Pličina« na Cresu i Lošinju, »Lakunji« i mnoge »Lokve« uz obalu, »Plitvac« na Sv. Grguru kod Raba, kojega bi kalk moga biti »Zad Badnja« sa suprotne strane otočića, itd. Semantičke opozicije tipa »Dumboka« i sl. redovito se pojavljuju upravo uz mjesta što ih karakteriziraju pličine.

⁴¹ Čitav potez uz obalu, od luke grada Raba do Barbata, plitak i pjeskovit, sačuvao je semantem »pličina« u raznim varijantama: »Prsur« (od lat. *frixorium*, usp. naše »pržina«), »Meline« i sl., a onda i Valsalbana kod Barbata, koju Skok, sp. dj., 56, izvodi iz imena božanstva *Silvanus*.

⁴² Tako Benussi, Babudri, Kandler, Caenazzo i dr.

⁴³ Usp. O. Seeck, *Notitia dignitatum*, Berlin 1977, Occid. XI, 67; ispred njega (XI, 66) je salonitanski.

⁴⁴ E. Dyggve, *Recherches à Salone I*, Copenhagen 1928, 2. Da je po tehnici zidanja jedna od najstarijih gradnji u Saloni, njegovo je usmeno saopćenje nama suradnicima koji smo asistirali njegovim revizijskim istraživanjima.

snagu i sl. U argumentaciji teze da se Kisa nalazila na onom prosjednutom otočiću postojanje fulonike služilo je kao jedan od najvažnijih dokaza, što je svakako naopako dokazivanje. Sve je to opet povezano s problematikom postanka rovinjske crkve, njezinih tradicija i njezina kontinuiteta, o čemu se u krugu istraživača istarske povijesti formirala snažna tradicija. Njoj treba zahvaliti i postanak jednog latinskog natpisa u kojem se spominje kisenski bafij, njegov prokurator i kolegij purpurarija. Spomenik je navodno nađen 1778. u Barbarigi, odakle je bio prenesen u Muzej Nani u Veneciji, a potom mu se izgubio trag. Donosi ga nekoliko autora, s varijantama u čitanju. On glasi:

D. M.
C. C. PETRONIO . M. C. PETRONII. F
VI VIRO. AUG.
PROC. BAPHII. CISSAE. HISTRIAE
ET
COLLEG. PURPUR. CISSENS
HYSTRIAE. PATRONO
T. CORYLL. CHRYSOMALUS. PURPURARIUS
AUG. LIB.⁴⁵

Natpis sadrži toliko formalnih i sadržajnih grešaka i anakronizama da Henzenu i Mommsenu nije bilo teško utvrditi da se radi o falsifikatu. On je ipak spomenik jednog vremena i svjedok jedne kulturne atmosfere u kojoj epigrafski falsifikati uopće mogu nastati, ovdje s jasnom motivacijom, s onom istom koja je pokrenula ideju o potonulom otoku i gradu kod Rovinja i formirala tezu o rovinjskoj crkvi i njezinu biskupu kojima bi prethodnik bila kisenska crkva i biskup. Apokrif je nesumnjivo djelo jednog obrazovanog čovjeka, koji je vidio i čitao mnoge latinske natpise iz Istre, pa je mogao i nešto od njih preuzeti, npr. ime purpurarija, kako misli B. Forlati Tamaro.⁴⁶ No poznavajući mentalitet i postupke antikvara od humanizma i dalje, mogli bismo s pravom pretpostaviti da je autor apokrifa imao pred sobom neki fragmentarni i po sadržaju nedovoljno jasan natpis što se odnosio na bafij, pa ga je on, slijedeći tekst iz Noticije, »rekonstruirao«. Spoznaja da je natpis falsifikat ipak nije pokolebala tezu o bafiju na potonulom otoku; »arheološki« dokaz je važniji od epigrafskog, bafij ipak postoji, pa je tako i P. Kandler nakon dokaza o falsifikatu izjavio: »... che se la legenda è falsata, non è falsa l'asserzione di un baffio cissense«,⁴⁷ razumije se, Kise što leži na morskom dnu.

⁴⁵ Usp. Th. Mommsen, CIL V, 1, str. 4; tekst donose npr. B. Benussi, L'Istria sino ad Augusto, Trst 1883, 155, pa Caenazzo i dr. Historijat nalaza i *lectiones variae* usp. u B. Forlati Tamaro, Inscriptiones Italiae, X, Reg. X, fasc. I: Pola et Nesactium, Rim 1967, br. 12, str. 271.

⁴⁶ B. Forlati Tamaro, sp. dj. i mj.

⁴⁷ Usp. B. Benussi, u sp. dj., Storia documentata, str. 31, bilj. 16.

Kandler je u biti imao pravo: bafij »c'e«, kako se na drugome mjestu izrazio, i on se morao nalaziti na otoku Kisi. Sada, kada je ta Kisa izronila iz morskog dna, moramo zaključiti da se fulonika nalazila na otoku Brijunu, pa je tu moramo i tražiti.

Otok Brijun (sada mislimo na Veliki B.) vrlo je dobro istražen, pogotovo su dobro istraženi ostaci rimske arhitekture na otoku, zahvaljujući radovima što su ih tu izvodili A. Gnirs, S. Mlakar, B. Marušić i A. Vitasović u novije vrijeme,⁴⁸ da spomenemo samo one najaktivnije. Sigurno još ima na otoku neistraženih areala, no teško da će se naići na nove i nepoznate arhitektonske ostatke od neke veće važnosti. Prema tome, ostatke kisenskog bafija valja prepoznati među otkrivenim i djelomično sačuvanim patrimonijem brijunskog otoka.

Indiciji jedne radionice susreću se na području uvale Verige na periferiji termalnog postrojenja, kako je već i Gnirs naslućivao. Tu se, osim ostalog, nalaze jedan do drugoga dva monolitna recipijenta, malo grublje obrade, u obliku kalote velikog promjera i kapaciteta (T. I, 1). I nestručnjaku je jasno da oni s mnogo starijim termama ni oblikom, ni obradom, ni smještajem, ni funkcijom ne mogu imati nikakve veze. Ako ne potpuno, a ono sigurno parcijalno, ti elementi negiraju usvojenu funkciju vrlo ranih raskošnih termi. Koliko je poznata tehnologija i funkcioniranje antičkih fulonika, one su morale imati ovakve recipijente za stupanje (gaženje), bojenje a naročito za ispiranje tkanina. Fulonike su bile veliki potrošači vode, gdje je to bilo moguće i zbog pokretanja mehanizama, pa se zbog toga vrlo često susreću uz korita rijeka ili aktivnijih potoka.⁴⁹ Takvih na Brijunu, koliko možemo znati, nema, kao što ih ne bi bilo ni uz onaj bafij na potonuloj Kisi. Ako je kompleks termi postavljanjem fulonike, barem u jednom svom dijelu ako ne u cjelini, promijenio odnosno dopunio funkciju, termalni su bazeni još uvijek bili dobro sačuvani i upotrebljivi, kako to pokazuju nalazi mnogih piscina na našem obalnom prostoru.⁵⁰ S ovom radioni-

⁴⁸ Kako smo informirani, u pripremi je cjelovita sustavna obrada svih nalaza s Brijuna. Pored sp. dj. Š. Mlakara usp. i B. Marušić, Kasnoantička i bizantijska Pula, Pula 1967, 6. i d. Treća faza gradnje u »kastromu« ide po njemu od oko 350. godine. Usp. i Š. Mlakar, sp. dj., 31: »Najstarija svjedočanstva materijalne kulture nađena na tom arealu pripadaju republikanskoj eri rimske dominacije u Istri...«. Podatke starijih istraživanja na Brijunima, posebno u uvali Verige, donosi A. Gnirs u više radova. Usp. npr. Bauliche Überreste aus der römischen Ansiedlung von Val Catena auf Brioni Grande, *Mitteilungen der K. K. Zentralkommission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmäler*, 28, 1902, 48; isti, također u *MZK*, 1905, 292; *Jahreshefte der Österr. Arch. Inst.*, 9, 1906, 25. i d.; *Jahreshefte*, 10, 1907, 43. i d.

⁴⁹ Ta se tradicija nastavila i u srednjem vijeku; fulonike i tinktorije, ponekad povezane s mlinovima, usp. u Š. Ljubić, *Listine*, IX, 62, 15 iz god. 1433: *pro afflictu fullorum in flumine Salonae*; D. Farlati, *Illyr. sacr.*, III, 341a—22 iz god. 1397: ...*nec non molendina, fullas...*; Splitski statut iz god. 1370, 2888 — 16: ...*captum fuit quod molendina predicta cum fullis uenderentur*; iz *Statuta Pirana* 52, 9 iz god. 1307: ...*usque ad fullonam que fuit ser Johannis de Pula*; za Pulu usp. i C. Gregorutti, *La fullonica di Pola ed iscrizioni inedite polesi*, *Arch. triest.*, N. S. 1876, 97. i d.

⁵⁰ Dobar dio godine vodu kišnicu drži npr. velika piscina vile u Mulinama na otoku Ugljanu, brojne na Bribirskoj glavici i dr., što predstavlja veliku teškoću u njihovoj konzervaciji.

com svakako je u vezi jedna oveća piscina ostaci koje, dobro sačuvani, stoje na brijevu poviše mjesta gdje se nalazila radionica, sa znatnom visinskom razlikom u odnosu na nju. Od tog rezervoara vodi usporedni niz ležišta za stupove — nosače kanala, korita ili cijevi kojima je voda dotjecala do radionice, u cik-cak rasporedu.⁵¹ Ni svojom izradom ni prostornim odnosom ta piscina sa svojim stupovima — nosačima nije s termama mogla imati nikakve veze; u odnosu na terme sve je to sekundarnog postanja. Sve dakle upućuje na nekakvu radionicu, no je li baš na fuloniku, još uvijek je nemoguće utvrditi. Na Brijunu je osim bafija bilo nesumnjivo i drugih pogona: bilo je solana, kojih se ostaci još danas dobro naziru u sjeveroistočnoj uvali otoka; nije isključeno da je na otoku postojala i tvornica poznatog istarskog garuma što se spominje u izvoru,⁵² možda čak i ginecej iz kasnijih stoljeća, nakon postanka *Notitia dignitatum*. Pretpostavka je opravdana kad znamo koliko je u kasnom Carstvu i u odmakloj antici porasla uloga stočarstva i stočarskih proizvoda, prvenstveno za opskrbu vojske. Osnivanje jedne državne radionice povlačilo je osnivanje novih. Kako upućuju neki indiciji, i salonitanski je bafij bio preseljen negdje u 6. st. u Dioklecijanovu palaču,⁵³ gdje se već od prije nalazio ginecej premješten iz Basijana. Očita je težnja države da svoje važnije radionice smjesti na sigurno mjesto. Uzevši ipak sve zajedno, kako sada stvari stoje, za sada ne postoje čvrsti dokazi da se kisenski bafij nalazio upravo ovdje u uvali Verige, kao što sigurno valja odbaciti Gnirsovo mišljenje da su ostaci što ih je tu bio otkrio, pripadali jednoj uljari. Takvoj atribuciji protivi se niz tehnoloških notankosti, a posebno odsutnost preše i preluma, što u isti mah dovodi u pitanje i pretpostavku da se radi o bafiju. Nakon što je A. Vitasović proširio areal i dopunio istraživanja na ovoj lokaciji, otkrivši vrijedne i zanimljive ostatke u zgradi s vanjskim trijemovima uz perimetralne zidove, s plitkim kamenim bazenima pravokutne osnove i dr., radije bismo se, prvenstveno zbog blizine ribljeg vivarija (*vivarium, vivaria piscium*) i solane odlučili za pretpostavku da se tu proizvodio garum (*garismata* u Kasio-

⁵¹ Na ove me je detalje upozorio A. Vitasović, na čemu mu i ovdje zahvaljujem.

⁵² Usp. Cassiod., *Varia*, XII. 22, u Migne, *Patrol. Lat.*: Zah n., u RE, VII. 1. 1910, col. 841 d. s. v. *garum*. Informacija je pouzdana jer je Kasiodor za nju lako mogao doznati, a važna zbog činjenice da još u nemirnim vremenima prve polovice 6. st. djeluje takva radionica, vjerojatno s razloga što se nalazila na otoku. Uostalom, takvi pogoni se i nisu mogli nalaziti u gradovima zbog intenzivnih neugodnih mirisa; s druge strane, obično se lociraju uz solane ier je proizvodnja zahtijevala velike količine soli. Uvjerljivo je Mlakarovo mišljenje (sp. dj., 15) da Kasiodor spominjući istarske solane misli i na one na Brijunu.

⁵³ Do tog zapažanja došao sam 1973. god. prilikom istraživanja raskršća karda i dekumana Palače (tzv. tetrapilon) radi utvrđivanja izvorne nivelete ulica i Peristila. U kanalu ispod dekumana uz bok crkvice Sv. Duha naišli smo, kolega D. Jelovina, koji je asistirao iskopavanju, i ja, na vrlo debeo sloj finog taloga izrazito crvene boje, koji se nataložio u kloaki. Utvrdio sam da boja nije organskog podrijetla (npr. izljev iz neke mesnice ili pigment »pompejske« boje) i da je stoljećima sačuvala svoj intenzitet. Nesumnjivo je pripadala jednoj fulonici, koja je vjerojatno bila smještena uz ginecej u sjevernom dijelu Palače.

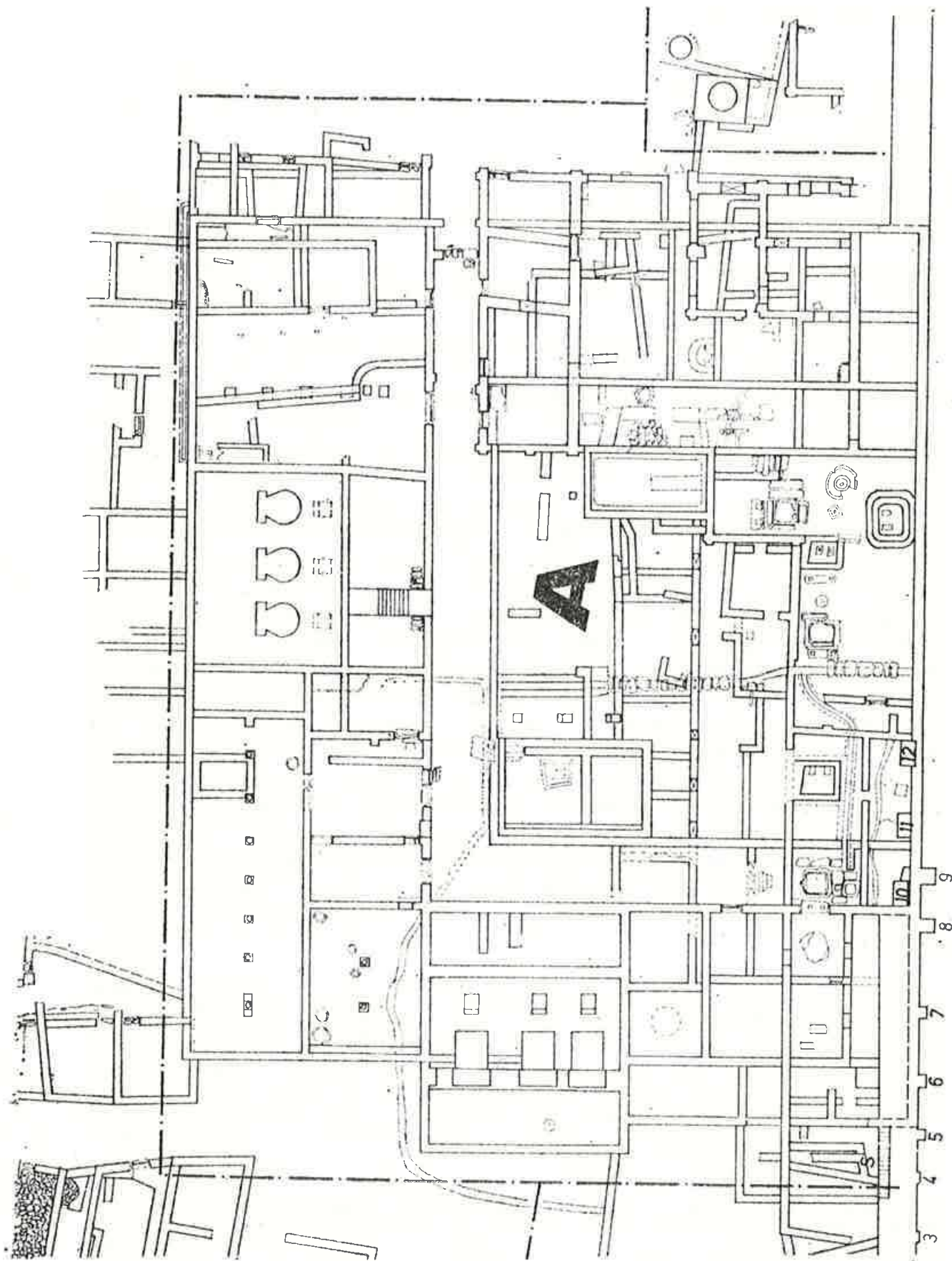
dora). I još jedno važno opažanje: tehnika svih zidova, onih prije otkrivenih i onih (kasnije uočenih, potpuno je identična i vrlo rana, a tamošnja *vivaria piscium* sugeriraju da se svi ti ostaci povežu u jedan kompleks iste namjene, istovremenog postanka, pa se time dovodi u sumnju dosadašnja općenito prihvaćena atribucija termama.

Svi autori koji su fantazirali o bafiju na potonulom otočiću kod Rovinja u jednome su imali pravo: pogon bafija morao je predstavljati oveći građevinski kompleks, veću prostornu cjelinu s racionalnom prostornom organizacijom i distribucijom prostora za potrebe samog pogona, za upravu i prokuratora, za brojnu radnu snagu i sl. U Saloni je to mogla biti jedna uža gradska četvrt, na Brijunu čitav mali grad. Stoga brijunsku fabriku valja tražiti tamo gdje je vrlo vjerojatno bila i gdje je najprije mogla biti, a to je prostor »kastroma« u uvali koja se sada zove Dobrinka. Taj je »gradić« gotovo potpuno istražen i otkriven, u glavnim linijama su utvrđene faze njegova života i arhitektonске gradnje, od zadnjih decenija Republike do izmaka antike⁵⁴ (v. sl. 1). Sada, kada je utvrđeno da to i nije bio *castrum* u pravom smislu riječi, da je kroz čitavo svoje trajanje bio »civilno« naselje⁵⁵ (mada se ipak ne može isključiti i privremeni boravak vojske u njemu za vrijeme gotsko-bizanskog rata u 6. st.), valjalo bi pokušati da se ponovno i određenije formulira njegova osnovna namjena. Isto tako i razlog zašto je kasnije bio s tri strane opkoljen masivnim zidinama. Tumačenje po kojem se ovdje radi o jednom velikom gospodarstvu namijenjenom izradi vina i ulja može biti samo djelomično točno.⁵⁶ »Proizvodne instalacije« koje zapremaju gotovo polovicu kompleksa »velike vile« uz more mogle su samo povremeno, u odgovarajućim sezonama tiještenja grožđa, mljevenja i prešanja maslina, služiti toj svrsi. Što je važno, prostorna artikulacija, unutrašnja koherencija sačuvanih prstornih cjelina, odnosi li komunikacije pokazuju da je taj kompleks mogao biti *raison d'être* onoga što nazivamo kastrumom u cjelini, jedinstven kompleks svrhovito organiziran za određenu proizvodnju. Ovdje se radi o trajnoj upotrebi do danas vidljivih instalacija, koje se sve mogu dovoditi u vezu s radnim procesom antičke fulonike.

⁵⁴ Zasad usp. Š. Mlakar, Brioni, Brioni 1971, 31. Po njemu bi razvitak kompleksa bio slijedeći: početak izgradnje (krajem Republike u 1. st.; prvo rušenje (oštećenja) za građanskih ratova između Cezara i Pompeja i u tom stanju je ostalo do kraja 2. st. n. e., kada nastaje agrarni gospodarski kompleks; u 3. st. bivaju napušteni gospodarski kompleksi u Venigama i drugdje, a nastaje »veliki gospodarski dvorac« oko kojega se razvilo cijelo malo naselje, u toku 4—5. st. opasano bedemima. Usp. i B. Marušić, Istra u antici, Pula 1962, 42; isti, Kasnoantička i bizantska Pula, Pula 1967, 6. i d.; po njemu 3. faza gradnje kastruma pada negdje oko 350. god.

⁵⁵ Usp. Š. Mlakar, sp. dj., 34.

⁵⁶ Uglavnom se govori o napravama za tiještenje grožđa i izradu vina. To je sigurno predstavljalo gospodarsku osnovu prvobitnog naseljenja ovog prostora, kako upućuju i nalazi iz starijih faza. Sezonska upotreba ovog velikog industrijskog kompleksa za tu svrhu ne mora kolidirati s kontinuiranom proizvodnjom fulonike.

Sl. 1. Dio plana brijunskog kastruma. A — »prostor velike rimske vile« (prema Š. Miličeviću).

Proces i tehnologija fulonika nisu do danas objašnjeni u svim detaljima.⁵⁷ No ipak ono bitno je poznato, posebno faze tog procesa. Svemu je prethodilo pranje tkanina, i to vrlo temeljito. To su radili *fullones lavatores*, u bazenima za vodu, uz upotrebu alkalnih sastojina, s lugom (pepelom) sličnim dalmatinskoj »lukšiji«. Nakon toga slijedi stupanje (»omekšavanje«) u posebnim kacamama, koritima i sl., a obavljalo se gaženjem bosim nogama (*argutari pedibus*) u miješanoj rastopini (karbonat potaše i dr., pročišćene gline, ljudske i životinjske mokraće i dr.). U fazi bojenja upotrebljavaju se razni koloranti, životinjskog i biljnog podrijetla i sitno mljeveni crveni šljunak. Dalji postupci su sumporavanje (*sulfure sulfire*), lupanje tkanine (grč. *kóptein*), koju potom suše i zaglađuju (glačaju). Još u prvoj, ali obvezno u zadnjoj fazi (zaglađivanje) upotrebljavao se *prelum* — poluga torkulara, koja se užetima natezala s pomoću vitla. Svi ti neophodni elementi koji ilustriraju faze rada nalaze se u onom gospodarskom dijelu »kastruma«. Tu je i *prelum*, upotreba kojega je ostavila vidljivih tragova na pragovima preko kojih se natezalo uže, s nekoliko redova vrlo dubokih žljebova, koji nikako ne bi bili mogli nastati da su se upotrebljavali samo u sezoni izrade vina i ulja, zatim veći i manji bazeni (grč. *plynoi*, lat. *lacus*, *lacunae*, *pilae fullonicae*),⁵⁸ i odgovarajuće posude, podrumška skladišta za držanje alata, pribora i sirovina za pranje i bojenje tkanina, piscine za vodu itd. Postoje i ostaci ložišta na kojima se zagrijavała voda za pranje i konačno ispiranje i sl. Na suprotnoj strani glavne ulice bile su nastambe za brojnu radnu snagu, specijaliziranu za pojedine postupke u fazama rada, ponajprije robove, no moglo je biti i kolona i klijenata. Pravilan raster naselja, s jednom širokom uzdužnom ulicom koja dijeli proizvodni blok od onoga namijenjenog stanovanju, a posebno činjenica da je ono, iako na zaštićenom otoku, dobilo i svoje masivne fortifikacije, vjerojatno nakon uspostave bizantske vlasti, sami po sebi govore o iznimnoj važnosti ove državne radionice.

Treba, naravno, čekati konačnu znanstvenu obradu svih nalaza u »kastrumu«, s detaljnijim datiranjem faza gradnje, utvrđenom stratigrafijom i detaljnijim opisima, uz odgovarajuću tehničku dokumentaciju. Ovo što je za nas zaključak, za autora tog stručnog izvještaja i studije može poslužiti kao »radna« teza. Ako se negdje drugdje na otoku ne pronađu novi arhitektonski ostaci koji bi sigurnije indicirali na fuloniku, »kastrum« u Dobrinki ostaje jedino mjesto gdje se može tražiti *bafium Cissense Venetiae et Histriae* što ga registrira *Notitia dignitatum*.

U tom slučaju ovo »otkriće« ima veliku znanstvenu vrijednost, koja prelazi geografske okvire Venetije i Histrije. Po *Not. dign.* državne

⁵⁷ Usp. G. Cart, u: Dictionnaire archéologique des techniques, II, Pariz 1964, 34: »Une foulerie était donc, en général, un établissement important, qui exigeait un outillage et un matériel considérables, dont tous les éléments ne nous sont pas connus.«

⁵⁸ Za detaljniji opis procedura i tehnologije usp. A. Jacob, u: Ch. Darrobert — Edm. Saglio, Dictionnaire des antiquités Grecques et Romaines, II, Pariz 1896, 1349. i d.

su fulonike postojale u mnogim mjestima zapadnog dijela Carstva: u Tarentu, u Sirakuzi, u Africi, u Tripolitaciji, na Balearima, pa Telsonski i Narbonski u Galijama.⁵⁹ Nismo dovoljno informirani je li od svih njih nešto ostalo, a ako je ostalo, koliki je stupanj sačuvanosti tih ostataka. Ovdje na Brijunu imamo pred sobom, zahvaljujući povoljnim historijskim okolnostima, dosta dobro sačuvan kompleks, koji bi jamačno mogao pružiti pouzdane odgovore na mnoga pitanja iz sfere organizacije, tehnike i tehnologije fuloničkih radionica.

S time bi naše raspravljanje o kisenskom bafiju moglo završiti. Potrebno je ipak osvrnuti se na podatak da je kod Barbarige uočena velika količina tučenih školjki (*Murex*) za pravljenje grimizne boje.⁶⁰ U nas je to školjka koju narod naziva »prpar«, što i potječe od *purpur*.⁶¹ Međutim, to nije i dokaz da se tu negdje blizu nalazila i fulonička radionica. Ona tu nije bila i nije mogla biti, a o čemu svjedoči hrpa tučenih školjki, to ne možemo znati. Možda je prašina od školjki služila i u izradi stakla (crnoga kako misli Kandler) u fabrici koja se navodno tu negdje nalazila.⁶² No valja upozoriti da se purpurni pigment, naravno kao imitacija, dobivao i iz biljnih supstancija.⁶³ To je znao već učenik Pancirolli i zapisao u komentaru uz svoje izdanje *Noticie*, pa je prema nazivu biljke (*cistus*), slične bršljanu (*hederae foliis similis*) predlagao za kisenski bafij (odnosno za njegova prokuratora) naziv *Cistensis* umjesto *Cissensis*.⁶⁴

Kada je bio osnovan bafij na Brijunu, ne može se utvrditi. Imamo samo *terminus ante quem*, a to je nastanak *Not. dign.* četrdesetih godina 5. st. Ako su najstarije faze zida u »kastrumu« u vezi s fabricom,⁶⁵ tada se može zaključiti da je ona bila utemeljena još prije nego što su za Nerona fulonike postale državne radionice. U daljim stoljećima ona je trajala i u tom pogledu nije moglo doći do bitnih promjena, ni za vladavine Istočnih Gota, ni pod bizantskom upravom. Sve do tada Brijun nije u kompetenciji Pule niti je dio njezina

⁵⁹ Usp. O. Seeck, sp. dj. i mj.

⁶⁰ Tako Benussi (*Storia documentata* (1932), Kandler, Babudrà (*Atti mem. istr.*, XXXI, 39) i drugi.

⁶¹ Usp. P. Skok, *Etimologijski rječnik*, III, str. 11, s. v. *porfira* (»dalmatinsko-romanski leksički ostatak iz ribarske terminologije«).

⁶² Usp. *Atti mem. istr.*, XXXI, 39.

⁶³ Usp. cit. *Dictionnaire archéol. d. techniques*, II, 1964, s. v. *vêtements*: »Les colorants végétaux étaient d'un usage commun dans les civilisations méditerranéennes.«

⁶⁴ Usp. G. Pancirolli, *Notitia dignitatum utriusque Imperii orientis scilicet et occidentis ultra Arcadii Honorique tempora et in eam G. Pancirolli i. u. d. celeberrimi ac in Patavina Academia interpretis Legum primarii Commentarium*, Geneva 1623, 68. Etimologija je, naravno, naivna, ali je podatak točan. No dopustimo da su tučene školjke s Barbarige u vezi s bafijem — to ne znači da se tu bafij i nalazio; ta se sirovina u prepariranom stanju mogla dovesti na Brijun.

⁶⁵ Dakako da je i fulonika doživljavala evoluciju gradnje, kako pokazuju neke sačuvane potankosti. U svakom slučaju bit će opravdan zaključak da gradnju bedema valja u prvom redu zahvaliti postojanju fulonike i eventualno drugih fabrika u kastrumu.

agera. To je mogao postati kad je fabrika prestala biti državnom, kad je u Istri i na širem pulskom teritoriju došlo do posve nove situacije, koju možemo povezati s uspostavom franačke vlasti.

3) *Episcopus Cessensis*

Nakon što je razriješen misterij istarske Kise i problem njezine ubikacije, u novom se svjetlu pojavljuje i pitanje kisenske crkve i kisenskog biskupa iz zadnjih decenija 6. st. U napisima starijih, poglavito istarskih, povjesničara i istraživača starina vladalo je gotovo jedinstveno mišljenje da je sijelo tog biskupa bilo na onom potonulom otočiću kod Rovinja i da je potom rovinjska crkva nasljednica kisenske i kao takva dospjela kasnije u domenu parentinske crkve. Nakon što se teza o potonulom otočiću dobrano rasklimala, rješenje se tražilo na susjednom istarskom kopnu,⁶⁶ dok napokon nije došlo do toga da se dovede u pitanje i sama historičnost kisenske biskupije.⁶⁷

Posve drugačije mišljenje o tom biskupu i o njegovu sjedištu formiralo se u novije vrijeme u lokalnom krugu Novalje na otoku Pagu, koji se u antici također zvao *Cissa*, gdje se sve što je u vezi s istarskom Kisom pripisalo ovoj liburnijskoj. Pri tome je svakako važnog udjela imalo impresivno i za ruralne ambijente neobično veliko bogatstvo starokršćanskih ostataka u Novalji i oko nje. Novalja nije nikada imala ulogu političko-administrativnog centra. Ideju je dao J. Kunkera, a tezu je opširno obradio A. Šonje, također rodom iz Novalje, vrijedan istraživač i konzervator istarskih, posebno porečkih spomenika, u dva navrata.⁶⁸ On dakako objeručke prihvaća apsurdnost

⁶⁶ Posljednji koji je formulirao takvu tezu jest C. de Franceschi, *Saggi e considerazioni dell'Istria nell'alto medioevo*, II — *Cessensis episcopus*, *Atti mem. istr.*, n. s. XVIII, 1970, 68. i d.

⁶⁷ Izostavljajući mišljenja starijih autora, usp. u novije vrijeme L. Margetić, *Il presunto vescovato di Cissa*, *Historica et adriatica*, Centro di ricerche storiche Rovigno, Trst 1983, 126. i d., gdje je i starija literatura.

⁶⁸ Najprije u radu: Kasnoantički spomenici na otoku Pagu, *Peristil*, XXIV, 24, 1981, 5. i d., s vrlo iscrpnom i vrijednom arheološkom topografijom otoka i mnogo ilustracija; drugi put u prilogu: La sede del vescovo di Cissa, *Vindemio*, Centro di ricerche storiche — Rovigno, *Atti*, XI, 1980—1981, 87—130. Sadržajno se oba rada podudaraju, s time što je onaj na tal. jeziku znatno koherentniji. Odlučno odbacuje sve kombinacije o potonuću istarske Kisse (str. 99), ali u isti mah podvodne ostatke arhitekture kod Časke pripisuje potresu i prosjedanju paške Kisse (*inabissamento*); istarska Kissa nije mogla biti sjedište biskupa jer nije bila *civitas* (kao da je paška Kissa bila!); dok u prvom radu niječe lokaciju istarske Kisse na kopnu, u drugom (str. 105) smješta je u zoni »tra punta Gustigna e punta Barbariga«. Uglavnom polemizira s radom C. de Franceschi, sp. dj., 68. i d., koji istarsku Kissu traži na prostoru između Bala, Rovinja i Dvigrada. Prvi začetnik teze o paškoj Kissi kao biskupskom sjedištu zapravo je J. Kunkera, koji zastupa kompromisno rješenje da su i paška i istarska Kissa imale biskupa. U zaista brojnim i značajnim starokršćanskim ostacima iz Novalje Šonje pronalazi i baziliku urbanu ispod mjesne lože (str. 15. i d.). Po njemu je paška kessenska biskupija osnovana negdje u drugoj polovici 3. st., a trajala je i nakon Vindemii (a još u 4. st. stare *civitates*: *Tergeste*, *Parentium* i *Pola* nemaju biskupe!). Ukratko, autor nije postigao ono što je želio, ali je dao vrijedne podatke, koje može skupiti samo dobar poznavalac terena.

biskupskog sjedišta na potonulom otočiću kao i na istarskom kopnu, čime se istarska Kisa isključuje iz igre i ostaje sama ona liburnijska. Jedan od njegovih argumenata jest i taj da istarska Kisa nije bila *civitas*, dok je ova na Pagu to bila, za što nemamo nikakvih potvrda. On je u Novalji prepoznao i »baziliku urbanu« ispod mjesne lože. Bazilika je zaista imponirajućih dimenzija. No to nimalo ne pomaže pretpostavci o biskupskoj gradskoj crkvi. Ne smije se zaboraviti širenje monaštva po sjevernim jadranskim otocima već u zadnjim decenijama 4. st. za što podatke pruža suvremenik Sveti Jeronim iz Stridona. Te »gomile« emarginiranih besposlenih nižih slojeva idu u monahe i grade crkve većih dimenzija za monahe i monahinje zajedno. Po njemu bi ova biskupija nastala negdje u 3. st. i trajala i nakon Vindemija sve do Lateranskog koncila u 7. st. Krunski svjedok ove teze jest oveći ulomak jednog natpisa pronađenog u Novalji. Zadnje dvije riječi u njemu čitaju se: *dabit* (ili *debet*) *episcopus*, a to bi značilo da je kisenski biskup dao svoj prilog za izradu crkvenog namještaja u »urbanoj« bazilici.⁶⁹ Međutim, kako smo autopsijom imali prilike vidjeti, nad tekstom je izvršena gruba i u isti mah naivna manumisija. Natpis je završavao riječima *dabit fisco*, što je crvenom bojom prepravljeno u *dabit episco(po)*.

Nismo našli da je natpis igdje kritički obrađen i objavljen pa to činimo na ovome mjestu.⁷⁰

Natpis je nesumnjivo nadgrobni, kasnoantički, ali ni po čemu se ne vidi da bi bio i starokršćanski. Ni govora, dakle, o biskupu i o nekom njegovu doprinosu za gradnju namještaja »bazilike urbane«. No da se i radi o biskupu, to nikako ne bi morao biti kisensko-novaljski biskup, već radije onaj rapski, konkretno možda upravo biskup Ticijan, koji se spominje u Aktima salonitanskih sinoda 530. i 533. god.,⁷¹ a nikako naš Vindemije. Ovaj posljednji je sigurno bio istarski biskup, i Pavao Đakon za njega kaže da je bio *ex Histria*.⁷² Dijelio je zajedničku sudbinu s ostalim biskupima iz Istre.

Situacija u vremenu u kojem se pojavljuje naš kesenski biskup Vindemije zaista je bila dramatična. Na površini svih zbivanja stoji shizma

⁶⁹ A. Šonje, sp. dj. iz bilj. 68.

⁷⁰ Od natpisa, dosta grube izrade i na licu, sačuvan je donji dio (šest redaka) i nešto više od lijeve polovice. Spomenik je po tipu između titula i četvrtastog cipusa (vjerojatno je u nešto bio uklopljen). U svakom retku ima mjesta za oko 12 do 14 slova. Sačuvane riječi po brazdama su: 1. ARAM 2: .RCA..... 3: ET LOCV..... 4: I DE FA..... 5: SVIS VOLV..... 6: DABIT FISCO... J. Kunkera to čita ovako: *n(obis) am(antibus) / r(egenerationis) ga(udium) / et plo(ranti)bus / p(acem) dei e(terni) / suis vol(umnibus) / debet episcopos*. Za takvo čitanje A. Šonje, sp. rad u *Peristilu*, str. 15, s pravom kaže da je »vrlo problematično«, ali ipak nastavlja: »može se povezati s postojanjem biskupije u Novalji — Cessi«. Predlažemo slijedeću restituciju — nakon uobičajenog navoda *si quis aliud corpus posuerit* (ili *ponere voluerit*) slijedi sačuvani tekst, koji je moguće dosta pouzdano dopuniti: *ad hanc] / aram, [in hanc / a]rca[m item] / et locu[m, nis] / i de fa[miliaribus] / suis, volu[ntate] / dabit fisco [...]*.

⁷¹ O rapskom biskupu Ticijanu usp. podatke u Aktima salonitanskih sinoda, u: F. Šišić, *Priručnik izvora hrvatske historije*, I, Zagreb 1914, 160. i 164.

⁷² Istarsku pripadnost Vindemija potvrđuje Pavao Đakon, *Hist. Langob.*, III, 26.

i tzv. hereza »triju kapitula«, koja je zahvatila jednako područje akvilejske kao i dalmatinske crkve. No te dogmatske i apstraktne kontroverzije o Kristovoj ontologiji bile su više povod i izgovor negoli pravi uzrok političkim borbama i nevoljama koje su zadesile akvilejsku crkvu. U to su bili upleteni interesi mnogih čimbenika.⁷³

Akvilejska je crkva sačuvala stare tradicije, kojima počeci sežu u 4. st., prvenstveno princip »kolegijalnosti« u upravi, po čemu su joj bile bliže crkve na Istoku, dok su papa i biskupi Zapada uvodili tzv. »monarhijski episkopat«.⁷⁴ Papa je shizmom izgubio ne samo na ugledu, već je i materijalno bio oštećen s obzirom na bogatstvo biskupija akvilejske patrijaršije. Akvilejska je crkva od svog početka, posebno nakon podjele Carstva, vidjela u Bizantu ne samo svog prirodnog gospodara, već i moćnog zaštitnika i prema papi i domala prema Langobardima. Bizantski je car pak u zaključcima Kalcedonskog sinoda, na koje su se shizmatici zaklinjali, nalazio podršku u svojim nastojanjima da se upleće u vjerske i crkvene poslove. Biskup Ravene, sjedišta egzarchata, gajio je ambicije da akvilejske biskupe svede pod svoju kompetenciju. Nakon dolaska Langobarda teritorij je akvilejske patrijaršije bio de facto rascijepljen na dva dijela. Iako se nakon njihove pojave ništa bitno nije izmijenilo u svijesti akvilejskog episkopata o njihovu zajedništvu i odnosu prema Bizantu, napokon će ipak doći do rascjepa uspostavom posebnog metropolita na langobardskom području početkom 7. st.⁷⁵

Dogmatski sporovi bili su najprije riješeni na sinodu u Kalcedonu 551. god. za pape Vigilija. Sinodskih se zaključaka on kasnije odrekao (pod Justinijanovim pritiskom) i priznao zaključke Carigradskog koncila održanog 553. god. Papa Pelagije II, odlučan borac protiv shizme, opravdava Vigilija izgovorom da on nije mogao dobro shvatiti kalcedonske akte jer su bili napisani na grčkom jeziku.⁷⁶ »Pelagijanci« s područja akvilejske crkve bili su brzo suzbijeni, zahvaljujući najviše čvrstini i ustrajnosti prvog začetnika shizme — biskupa Paulina, a vjerojatno i njegova nasljednika Probina. Patrijarh Helija morao se više baviti političkim problemima nego vjerskim. Unatoč langobardskoj prisutnosti sada je još više bilo učvršćeno jedinstvo biskupa sufragana s metropolitom u Akvileji, a isto tako i privrženost kalcedonskom učenju. Da bi se uklonio »langobardskom biču« (»... *Langobardorum nefande gentis flagello*...«) i da bi stekao veću samostalnost u djelovanju, odlučio je premjestiti sjedište u Grado.⁷⁷ Zaključak o tome do-

⁷³ Općenito o prilikama iz tog vremena u Istri usp. R. Cessi, u: *Storia di Venezia, Venecija* 1957, 368. i d. (u pogl.: *Trà le strette della crisi politica e religiosa*); G. Cuscito, *Aquileia e Bisanzio nella controversia dei Tre capitoli*, u: *Antichità altoadriatiche*, XII, 1977, *Aquileia e l'Oriente mediterraneo*, str. 231. i d.

⁷⁴ G. Cuscito, sp. dj., 225. (o odnosu puka i klera prema biskupu i kolegiju prezbitera u Akvileji). Usp. i G. Biasutti, 224. i d.

⁷⁵ Usp. R. Cessi, sp. dj., 370.

⁷⁶ *Latini quippe homines et Graecitatis ignari, dum linguam nesciunt, errorem tarde cognoverunt*, u pismu upućenom istarskim biskupima; usp. G. Cuscito, sp. dj., 252.

⁷⁷ Akte sinoda usp. i u *Cronaca de singulis patriarchis novae Aquileiae*, u: *Mletačkim kronikama*, izd. Monticolo, str. 7.

nesen je na pokrajinskom sinodu 579. godine, u radu kojega je sudjelovao i naš Vindemije. Njegov se potpis nalazi na četvrtom mjestu, iza altinatskog a ispred patavinskog biskupa, s naslovom: *Vindemius episcopus Cessensis*.⁷⁸ Nakon sklapanja mira između Bizanta i Langobarda 585. god. papa Pelagije II. pokreće ofanzivu protiv akvilejskih shizmatika: sinod održan u Raveni nije doveo do pomirenja s Rimom i papa se odlučuje za upotrebu sile. Helija, uz podršku sufragana, ostaje nepokolebljiv i traži zaštitu od Bizanta. Uto je umro (586. ili 587. god.), a naslijedio ga je patrijarh Sever, još gorljiviji shizmatik i pristalica kalcedonskih zaključaka. Sada ravenški egzarh Smaragd, na poticaj pape a vjerojatno i ravenškog biskupa Ivana, dolazi u Grado i silom odvodi u Ravenu patrijarha Severa (koji je bio otrgnut s oltara), tergestinskog biskupa Severa, parentinskog Ivana i kesenskog Vindemija a skupa s njima i starca Antonija, »branitelja crkve« (*ecclesiae defensor*).⁷⁹ Pulskog biskupa Hadrijana Pavao Đakon ne spominje i on, jamačno, nije bio odveden u Ravenu. Uhapšenici su u Raveni bili zlostavljani i izloženi psihičkom pritisku; poslije godine dana zatočeništva napokon su podlegli i pod prisilom izjavili abjuraciju, čemu je, vjeruje se, dosta pridonio i ravenški biskup Ivan svojim nagovaranjem. Time su ti istarski biskupi priznali njegovu jurisdikciju. To je izazvalo veliko uzbuđenje i razočaranje u krugovima puka i klera; nakon povratka dočekao ih je opći prezir, a odnosi su se još više zaostriili. Novi papa Grgur (od 590. god.) nastupio je odlučno i tražio od »vjerolomaca« da dođu u Rim. Sever se obratio caru Mauriciju tražeći da ih zaštiti od papine prijetnje i sile, što je on i učinio reskriptom upućenim papi u kojem, osim ostalog, piše: *iubemus tuam sanctitate nullam molestiam eidem episcopis inferre*.⁸⁰ Umjesto u Rimu, sabor akvilejskog episkopata održan je u Maranu. Tu je od istarskih biskupa sudjelovao samo Hadrijan pulski, koji je također glasao protiv patrijarha Severa i ostalih biskupa koji su kapitulirali u Raveni. U Gradu su uz Severa ostali tršćanski, porečki, kesenski biskup, te oni iz Emone i Celeje: *cum patriarcha autem communicaverunt isti episcopi: Severus, Parentinus Iohannes, Patricius (iz Emone), Vindemius et Iohannes (iz Celeje)*.⁸¹ To je treći i posljednji spomen biskupa Vindemija u izvorima. Samo u prvom spomenu, na sinodu u Gradu, naznačen je i njegov naslov *Cessensis*.

Papa Grgur je ipak, napokon, odustao od primjene sile i uspio suzbiti polustoljetnu shizmu obraćajući biskupe pojedinačno, nagovara-

⁷⁸ Sp. dj. i mj. O obliku *Cessensis* umjesto *Cissensis* v. dalje.

⁷⁹ Usp. P. Đakon, *Hist. Lang.*, III, 26: ... *Severus regundam suscipit ecclesiam, quem Smaragdus patricius veniens de Ravenna in Gradus, per semetipsum ex basilica extrahens Ravennam duxit cum aliis tribus ex Histria episcopis, id est Iohanne Parentino, et Severo atque Vindemio nec non etiam Antonio iam sene ecclesiae defensore*. Iz zatočeništva su vraćeni godinu dana kasnije, kad je umjesto Smaragda došao novi egzarh Roman (589. god.). Usp. R. Cessi, sp. dj., 373.

⁸⁰ Tekst reskripta usp. u G. Cuscito, sp. dj., 262; usp. i R. Cessi, sp. dj., 376.

⁸¹ P. Đakon, *Hist. Lang.*, III, 26.

njem, diplomacijom i kompromisima, kao što je to uradio i sa salonitanskim shizmatikom biskupom Maksimom.

U aktima sinoda održanog za patrijarha Helije Vindemije se već spominje kao biskup. Da to nije omaška, vidi se po tome što je svrstan među biskupe, a ne pri kraju dokumenta, gdje se spominju presbiteri i ostali sudionici. To je u očitoj suprotnosti s mišljenjima da je Vindemije došao u Grado (gdje ga je uhapsio Smaragd) radi posvećenja za biskupa, a porečki Ivan i tršćanski Sever radi sudjelovanja u posvećivanju.⁸² Teoretski je moguće da je na sinodu Vindemije bio samo kandidat za biskupa, izabran od klera i pučka, a da je njegovo zaređivanje izvršeno kasnije. No to je malo vjerojatno. Pitanje je uopće je li pouzdan podatak da su s metropolitom Severom odvedeni navedeni istarski biskupi svi tada bili u Gradu i da su svi odatle dovedeni u Ravenu. Čini se uvjerljivim mišljenje što ga je izrazio F. Babudri⁸³ da je Smaragd kupio biskupe jednog po jednog, da je brdoom došao do Grada i tu zarobio Severa i Antonija, odatle prosljedio za Trst i tu pokupio biskupa Severa, te ploveći dalje do Poreča tu ukrcao i biskupa Ivana, a onda napokon da je doplovio do Kise i tu pokupio Vindemija. Kako se moglo dogoditi da je tom Smaragdovu poduhvatu izbjegao pulski biskup Hadrijan, teško je dokučiti, pogotovo kad se zna da je bio istaknuti sljedbenik shizme i da je u Maranu stao na stranu onih koji su osuđivali patrijarha Severa i druge biskupe koji su izvršili abjuraciju, odnosno da nije, za razliku od Vindemija, ostao uz patrijarha Severa nakon abjuracije. Kriju li se tu i kakvi dublji razlozi koji proizlaze iz odnosa Vindemija i Hadrijana, možemo se samo domišljati. Jer, promatrajući pitanje općenito, Kisa je možda bila izvorno u domeni pulskog kolonijskog agera i pulske *civitas*, na kojoj bi pulski biskup imao crkvenu jurisdikciju.

To bi značilo da je kesenska biskupija nastala emancipacijom iz domene pulske. Kako se to i kada moglo dogoditi, ne znamo, jer osim Vindemija za drugog kesenskog biskupa prije njega ne znamo. Isto tako ne znamo je li i shizma pogodovala takvoj eventualnoj emancipaciji. Babudri smatra⁸⁴ da se to moglo zbiti u 5. st., kad se i inače susreću pojave osnivanja novih biskupija. Mi bismo mogli dodati i tendencije koje se očituju na salonitanskim sinodima tridesetih godina 6. st., gdje neki biskupi traže da se njihove biskupije razdvoje. Nije li kesenska biskupija svojim postanjem prethodnica onih koje su nešto kasnije premjestile svoja sjedišta na tlo Istre i Venetskog primorja, nije li

⁸² Tako R. Cessi, sp. dj., 373, i G. Cuscito, sp. dj., 237. (samo kao pretpostavku).

⁸³ Usp. F. Babudri, sp. dj., 44. Ako je Smaragd krenuo i putovao iz Ravene brodom, što je najvjerojatnije, tada valja zaključiti da su sjedišta svih navedenih biskupa bila uz obalu, pa se time ujedno isključuje mogućnost da je koji od njih bio iz unutrašnjosti, bilo iz Istre, bilo eventualno iz Venetije. A. Šonje također na taj način tumači otmicu »novaljskog« Vindemija, zastupajući da je Smaragd doplovio do paške Kise. — Sp. dj. u *Atti Centra za povijesna istraživanja u Rovinju*, 115.

⁸⁴ Usp. F. Babudri, sp. dj., 48. s. Za cijepanje (i prijedloge za cijepanje) starih biskupija i osnivanje novih u salonitanskoj metropoliji usp. Akte Drogog salonitanskog sinoda, F. Šišić, sp. dj., 164.

neki biskup iz unutrašnjosti Panonije, biskup bez municipalne tradicije i gradskog sjedišta, jedan od onih što ih H. Vetters⁸⁵ definira kao *episcopus in castellis*, s dijelom pastve prešao na otok u vrijeme borbi i invazija na panonskom prostoru u prvim decenijama 6. st. i ovdje na Brijunu našao sigurno utočište? Sve su to, dakako, samo mogućnosti koje se ne mogu dokazati, niti a priori odbiti. Isto tako se ništa pouzdano ne može reći o vremenu u kojemu je kesenska biskupija prestala postojati. Nije li njezino ukidanje bilo cijena koju je trebalo platiti da se i pulski biskup, najtvrdokorniji shizmatik između svih istarskih biskupa, vrati u krilo rimske crkve? Sve su to samo pitanja bez odgovora, postavljanje kojih je opravdano ako se može dokazati da kesenski biskup ne figurira među potpisnicima Lateranskog koncila iz 680. god.

Prije prelaska na ovo pitanje valja ukloniti neke nesporazume na temelju kojih se osporava historičnost kesenskog biskupa uopće, po kojima bi naš Vindemije bio biskup neke druge dijeceze. Kako je navedeno, on se u izvoru spominje tri puta, a s naslovom načinjenim po njegovu biskupskom sjedištu samo jedanput, kao *episcopus Cessensis* u aktima sinoda održanog u Gradu 579. god. Zašto se ova titula ne ponavlja i uz druga dva spomena istog biskupa, posve je razumljivo; sam Pavao Đakon nije imao nikakve potrebe da je ponavlja kao je ona bila jedanput spomenuta u službenom dokumentu i kad je naziv njegove biskupije bio u Istri općenito poznat. On tako isto postupa kad spominje i neke druge biskupe: titulu po rezidenciji ponavlja samo ondje gdje je moglo doći do nesporazuma kada dva biskupa imaju isto ime (npr. u slučaju porečkog biskupa Ivana). Da je Vindemije bio zaista kesenski biskup, dovoljan je u ovom slučaju samo jedan svjedok, jer je njegova vjerodostojnost u ovom pitanju izvan svake sumnje. Naime, u vrijeme kad je nastao prijepis sinodskih akata s potpisom Vindemija kesenskog, više nitko nije imao ni interesa, ni potrebe ni bilo kakvog motiva da preinačuje naziv neke druge (ne kesenske) biskupije u korist kesenske, koja više i ne postoji. Naprotiv, lakše je razumjeti da je netko pokušao ime jedne stare, utrnule i već zaboravljene biskupije nategnuti u korist druge koja je u vrijeme prijepisa postojala i vodila borbu za svoju raniju historičnost. Još manju (zapravo nikakvu) vrijednost može pri tome imati činjenica da se Vindemije u spomenutim aktima citira kao kesenski (*Cessensis*) a ne kisenški (*Cissensis*) biskup, kako to misli B. Benussi,⁸⁶ a slijedi ga L. Margetić.⁸⁷ Zapravo je bezrazložno postavljati pitanje zašto u 6. st. od *Cissensis* postaje *Cessensis*, zašto je od klasičkog oblika *Brixia* postalo Brescia, kao što i isti P. Đakon bilježi genitiv *Brexiae* (umjesto *Brixiae*) i etnik *Brexiana* (u sintagmi *Brexianae urbis episcopus*),⁸⁸ zašto

⁸⁵ O tome usp. H. Vetters, Zum »Episcopus in castellis«, *Anzeiger Akad. d. Wissensch.*, 106, Wien 1969, 77. i d.

⁸⁶ F. Benussi, sp. dj., 1932, str. 147.

⁸⁷ L. Margetić, sp. dj., 127.

⁸⁸ Dakako, u kasnijim izvorima: P. Đakon, *Hist. Lang.*, II, 23 i 32 (*Brexiam*); V, 36 (*Brexiae*); VI, 40 (*Brexianae*).

iste promjene susrećemo u Anonimnog Ravenjanina i u Guida,⁸⁹ zašto se biskup grada *Bistue* u Dalmaciji ne zove *Bistuensis* već *Bestoensis*,⁹⁰ itd. Da iza pridjeva *Cessensis* stoji ime mjesta *Cessa*, a da je ta *Cessa* isto što i Plinijeva *Cissa*, najbolje pokazuje primjer istoimene Kise na otoku Pagu, koja se u ranijem srednjem vijeku također naziva *Cessa* (*castrum Kesse, Kessa veterana* i sl.),⁹¹ što pokazuje da su oba topografska imena u romanitetu kasne antike i ranog srednjeg vijeka slijedila iste zakone fonetskog razvitka. Ako iz mnogih razloga moramo odbaciti kombinaciju s paškom Kisom, ostaje kao jedina mogućnost ova naša istarska kao rezidencija biskupa Vindemija.

Posve je razumljivo što su autori s kritičnijim odnosom prema problemu Kise uvidjeli nemogućnost da se teritorij kesenskog biskupa identificira sa samim teritorijem potonulog otočića. Takvu bismo biskupiju i mi s pravom mogli nazvati historijskom utvarom.⁹² Lokalnoj legendi i elaboriranoj tradiciji moglo se pomoći i na taj način da se ova potopljena Kisa uzme samo kao sjedište biskupa, ali da se njezin teritorij protegne na susjedno istarsko kopno. Tako su postupili F. Babudri i u novije vrijeme C. de Franceschi,⁹³ koji traže kesensko biskupsko područje na tlu pulskog agera, južno od Limskog kanala, koji je, kako je utvrđeno, dijelio pulski od porečkog kolonijanskog agera. L. Margetić je s pravom odbacio takvu mogućnost kao neodrživu,⁹⁴ jer je u izravnoj koliziji s činjeničnim stanjem o protezanju pulskog agera do Limskog kanala; na tom prostoru se nije mogla izdvojiti posebna crkvena, a to znači ni političko-administrativna organizacija nezavisna od one sa središtem u Puli. Međutim, u Istri je zaista postojalo takvo područje koje je moglo i, vidjet će se, moralo biti izdvojeno iz kompetencije bilo kakvog municipalnog organizma na istarskom tlu, a to je bilo upravo brijunsko. Zaključujući dakle raspravljanje o kesenskoj biskupiji i o njezinu biskupu u drugoj polovici 6. st., možemo opravdano tvrditi da ne postoje ni izravni ni neizravni dokazi koji bi govorili protiv teze o postojanju kesenskog biskupa i kesenske biskupije. Naprotiv, kako je izneseno, na to upućuju svi raspoloživi izvori, pa i oni što smo ih potražili izvan kruga pisanih dokumenata. Svako domišljanje da se titula *Cessensis* tumači kao koruptela, da se pod njom krije ime nekog drugog mjesta, Cenede u Venetiji ili Pedene⁹⁵ u Istri, unaprijed je osuđeno na neuspjeh.

⁸⁹ Anon. Rav., IV, 30 (*Brexia*), Guido, 15 (*Brexiam*) i dr.

⁹⁰ Usp. F. Šišić, sp. dj., 164.

⁹¹ Npr. F. Rački, *Documenta*, str. 88; *Cod. dipl.*, II, str. 136. Ostali oblici u P. Škok, sp. dj., u: *Nastavnom vjesniku*, XXIX, 1921, 446. Za naše pitanje nema važnosti što se radi o falsifikatima, kako dokazuje N. Klaić, Paški falsifikati, *Radovi FF u Zagrebu*, Zagreb 1959. (Hist. grupa II), str. 15. i d.

⁹² Autore koji zastupaju historičnost kesenske biskupije, kao i one koji je pobijaju ili sumnjaju u nju, usp. u sp. dj. L. Margetića, 126, kao i naziv »fantomatico« za tu biskupiju (Parentinovu).

⁹³ Usp. F. Babudri, *Il vescovato di Cissa in Istria*, *Atti mem. istr.*, XXXI, 1919, 35. i d.; *Cissa*, Rubinum, str. 117. s.; C. de Franceschi, sp. dj., 96. i d.

⁹⁴ L. Margetić, sp. dj., 128.

⁹⁵ Pićan isključuje i L. Margetić, sp. dj., 131, smatrajući da se biskup s imenom grada Petine pojavljuje tek u 9. stoljeću. U aktima sinoda iz 579. godine ime nijednog biskupa ne može se smatrati petenskim — str. 132.

Tu bi naše raspravljavanje moglo završiti jer biskupa s naslovom *cesensis* u kasnijim izvorima nema. Čini se ipak da postoji mogućnost da se trajanje ove biskupije produži za još jedno stoljeće, da se biskup Ursin, potpisnik akata Lateranskog koncila iz 680. god., identificira kao Vindemijev kasniji nasljednik na istoj biskupskoj katedri. Radi se o tome je li moguće doći do nekakve nove interpretacije akata spomenutog koncila u kojima taj biskup figurira kao potpisnik. Po našem mišljenju u tom pogledu niti je išta dokazano a, s obzirom na složenost problema, neće ni biti lako dokazati. Ozbiljna razmišljanja o tome temelje se na zaključku o nepostojanju biskupije na otoku Kisi uopće. Ako smo uspjeli dokazati da je Kisa ipak postojala i da je to otok Brijun te da je bila biskupsko sjedište u 6. st., tada valja s novog polazišta pristupiti rješavanju i ovog pitanja.

Biskup se Ursin u aktima sinoda iz 680. god. titulira u jednoj latinskoj verziji akata kao *Cenetensis*, po imenu grada *Ceneda* u Venetiji. U kodeksu *Cenetensis* je obilježen kao konjektura (s asteriskom **Cenetensis*), dok se na margini nalazi naslov *Cesensis*,⁹⁶ što nesumnjivo odaje uvjerenje i spoznaju redaktora da se radi o kesenskoj crkvi, odnosno sumnju u postojanje cenetenske crkve u vrijeme održavanja koncila. U grčkoj i u latinskim verzijama navodi se da je Ursinova biskupija bila u provinciji Istriji.⁹⁷ L. Margetić se s pravom, zbog drugih razloga, udaljuje od pokušaja da se pridjev *Cenetensis* ispravi u *Cessensis*; to bi bilo, kako će se vidjeti, naprosto nemoguće. No on ide mnogo dalje od toga, smatrajući da kesenskog biskupa uopće nije bilo i da sve ono što se u izvorima odnosi na Vindemija treba dovoditi u vezu s cenetenskim, a ne s kesenskim biskupom. Po njemu biskup se toga grada (Cenede) nalazio u vrijeme sinoda iz 579. god. još uvijek u svom sjedištu, dok je u vrijeme Lateranskog koncila već bio izbjeglica (kao i biskupi Altina, Opitergija i Patavija) na lagunarnom području pod zaštitom Bizanta. Povezujući sudbinu tog cenetenskog biskupa sa sudbinom ostalih biskupa Venetije, pledira za postojanje ove biskupije već u drugoj polovici 6. st. Ukratko, i Vindemije i Ursin su cenetenski biskupi, kesenske biskupije uopće nije ni bilo.⁹⁸

Moguće je da je cenetenska crkva postojala u 6. st., no time se ne rješava problem biskupa Ursina ni tumačenje sinodskih zapisnika. Valja ipak malo zastati pred činjenicom da Pavao Đakon za Vindemija tvrdi da je *Cessensis* i da je *ex Histria*, kao što i sačuvane redakcije Lateranskog koncila bilježe da je Ursinova crkva bila u provinciji Istriji. A *Ceneda* ipak nije u Istriji, već u Venetiji, kako donosi i jedan stariji izvor. Dakako da to ne može biti odlučujući argument, jer se npr. u istim aktima i akvilejska crkva definira kao da je *ex provincia*

⁹⁶ Ime grada (*Ceneta*, *Ceneda*) donose samo vrlo kasni postantički izvori, posebno An. Rav., IV, 30; Guido 18, a pridjeve (*Cenitense*, *Cenitensi*, *Genitene* i dr.) P. Đakon, *Hist. Lang.*, V, 28 i II, 13. Očito je dakle da u antici, pa i kasnije, nije bio neki ugledniji grad, pogotovo da nije bio središte kakvog municipaliteta.

⁹⁷ *Provinciae Istriae*, grč. *eparchías Istrias*.

⁹⁸ L. Margetić, sp. dj., 129. i d.

Istria.⁹⁹ No, ako govorimo o zajedničkoj sudbini, tada je ona za Vinde-
mija izvan svake sumnje kad je govor o istarskim biskupima, kako je
navedeno.

Sukobljena mišljenja u interpretaciji navedenih koncilskih zapisnika
svode se na dilemu: *Cenetensis* ili *Cessensis*. Nije, međutim, stvar u
tome da se pogađa je li od cenetenskog imena postalo kesensko ili
obratno: uvijek se može naći nekakav način na koji bi došlo do za-
mjene pokojeg slova ili sl., za što lijepi primjer imamo u aktima Ni-
cejskog sinoda iz 325. god., gdje je sirmijski biskup *Domnio*, historij-
ska ličnost i poznat kao sirmijski iz drugih izvora, umjesto *Sirmiensis*
postao *Stridonensis*.¹⁰⁰ O tome se, dakle, ne radi. Ako se promotre i
usporedno analiziraju epiteti ove sporne biskupije, uzimajući kao osno-
vu sačuvane verzije akata iz 680. god. napisane na grčkom i na latin-
skom jeziku, tada će se vidjeti da navedenoj dilemi nema mjesta i da
u traženju mogućeg rješenja treba krenuti drugim putem. U ovoj pri-
lici bit će mnogo ako se obrazloži jedna mogućnost koja bi se mogla
prihvatiti kao vrlo uvjerljiva pretpostavka, što dosada iznesena mi-
šljenja, pa našem sudu, još uvijek nisu.

Ponajprije valja upozoriti da se biskupija kojoj je na čelu bio Ursin
nije mogla u drugoj polovici 7. st. više nazivati *Cessensis* jer je
staro predrimsko ime *Cissa*, odnosno *Cessa*, što je jedno te isto, kako
smo vidjeli, u to vrijeme već bilo palo u zaborav. U »službenim« kon-
cilskim zapisnicima brijunski su biskup i njegova crkva morali steći
atribut koji je imao »oficijelan« karakter, a to znači da to nije mo-
gao biti etnik odnosno ktetik od pučkog naziva *Brivone* (ili sl.), klasič-
nog latinskog epiteta *Pullaria* ili pučke prevedenice *Pulmentoria*. Osla-
njajući se na primjere ostalih biskupija u spomenutim aktima, morali
bismo očekivati da će i Ursin nositi naslov načinjen od toponima (ime-
na grada) koji je bio sjedište njegove crkve. Ovdje to, međutim, nije
bilo moguće, jer grad s imenom *Cissa* nije postojao.

Na Brijunu, nesumnjivo, nikada nije postojala nekakva *civitas* ili
sl., tamošnja biskupija, bez obzira na njezino postanje, u tom pogledu
nije mogla imati tradicija kao one druge na istarskom kopnu (Pola,
Parentij, Tergeste), tu nije bilo gradskog centra u pravom smislu riječi
koji bi dao ime zajednici, a potom biskupiji i biskupu. U Ursinovo
vrijeme postojao je *castellum* (tzv. »castrum« u uvali Dobrinika), no on
je zacijelo preuzeo brivonski epitet. Postojala je naprotiv mogućnost
da brijunski biskup i njegova crkva dobiju ime po teritoriju na kojem
se protezala njegova jurisdikcija. Uostalom, takva je karaktera bio i

⁹⁹ Agatija II, 3 (u prikazu Justinijanovih vojni): Καταλαβόντες (sc. Franci) δὲ
Βενετῶν τὴν χώραν ἐς Κενεῖα τὴν πόλιν κατέκον. Usp. L. Margetić, sp. dj., 129,
bilj. 17.

¹⁰⁰ Taj je podatak izazvao dileme i u problemu ubikacije Stridona — rodnog
mjesta sv. Jerolima. Neki su stvarno smatrali da je Stridon bio biskupsko sje-
dište, pa je tako i A. Mayer, (*Die Sprache der alten Illyrier*, str. 323) mislio
da je Stridon bio u Panoniji. Utvrđeno je međutim da se radi o greški prepisivača
sinodskih akata i da je biskup Domnio imao sjedište u Sirmiju; usp. npr.
R. Bratož, *Crkvenopolitični in kulturnozgodovinski odnosi med Sirmijem in
Akvilejo*, *Zgodovinski časopis*, 37, 1983, 268.

naslov biskupa Vindemija: on je *Cessensis* ne po nekom gradu (koji se zvao *Cessa*, već po teritoriju istoimenog otoka.

Ako je na staroj Kisi postojala carska radionica (fulonika), u što ne možemo sumnjati, uz nju solane, kamenolomi i druge fabrike, tada je to otočko područje moglo biti nazvano područjem cenza — *Census*. Tu je F. Babudri sa svojom više nego »privlačnom«¹⁰¹ tezom bio na pravom tragu. Pojava da neko područje stječe naziv po određenoj ovlasti (kompetenciji) nimalo nije neobična, kako pokazuju brojni primjeri: *provincia* (najprije kompetencija nekog magistrata, a potom i područje na kojem on obavlja kompetenciju), *praetura* (npr. Etrurija), *praefectura* (Egipat) i dr. Tako je i institucija cenza mogla dati ime teritoriju što ga je ona obuhvaćala, pa je to ime lako moglo steći i oficijelni karakter. Na taj način je Ursin s pravom mogao dobiti naslov »biskup Cenza«. Uzevši u obzir poznate prilike onih vremena na izdisaju antike i ulogu tadašnjih biskupa, pogotovo ovdje gdje nikada nije ni bilo municipalne organizacije s odgovarajućim tijelima i magistratima (koji u ono vrijeme jedva da su i imali neku vlast), brijunskog bismo biskupa mogli promatrati ne samo kao glavara (*antistes*) crkve na području Cenza, već i kao uglednika s elementima vlasti i u drugim sferama, npr. kao vikara (*vicarius*) ili sl. na tom istom prostoru. Zbog državnih pogona (pretežno kamenoloma) i otok je Brač u kasnoj antici postao vikarijat (u dokumentima *bucaratus*) na čelu s vikarom (*bucarius*). Tu titulu u srednjem vijeku preuzima zamjenik kneza.¹⁰² Da se titula vikara veže uz titulu i položaj biskupa, ne treba posebno obrazlagati.

Polazeći od navedenih stajališta, moguće je u novom svjetlu razmotriti podatke što ih o biskupu Ursinu donose akti Lateranskog koncila, na grčkom i na latinskom jeziku. U grčkom tekstu on je potpisan kao: Ὀὐρσίνος ἐλάχιστος ἐπίσκοπος τῆς ἁγίας ἐκκλησίας κένσου ἐπαρχίας Ἰστρίας. U latinskom: *Ursinus episcopus sanctae ecclesiae Cenetensis provinciae Istriae*,¹⁰³ u kodeksu što se čuva u biblioteci Isusovačkog kolegija u Parizu Ursin ima naslov *episco. S. ecclesiae Censi provinciae Istriae*.¹⁰⁴ Izuzev *Cenetensis* umjesto *Κένσου* odnosno *Censi* razlike su neznatne: u lat. nema pridjeva *minimus* za grč. ἐλάχιστος. Ovdje je važno naglasiti da se grčkoj verziji s pravom daje vremenska prednost i da ne postoji zavisnost Pariškog kodeksa od onoga drugog u kojem se navodi *Ceneda*.

Ako usporedno promotrimo sve oblike što se donose za nazive pojedinih biskupija u grčkoj i u latinskoj verziji, lako ćemo opaziti da latinski tekstovi donose pridjeve (etnike, odnosno ktetike) načinjene po odgovarajućim toponimima (*Aquileiensis*, *Polensis*, *Parentinae*, *Vejentanae* ili *Vajanae*, *Opiterginae*, *Patavinae*, *Altinensis* i dr.), dok u

¹⁰¹ F. Babudri, *Cissa. Rubinum*, 117. i d.; L. Margetić, sp. dj., 128.

¹⁰² K. Jireček, *Die Romanen in den Städten Dalmatiens während des Mittelalters*, I, 88; P. Skok, *Slavenstvo i romanstvo*, 174.

¹⁰³ Io. D. Mansi, *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio*, vol. XI, Graz 1960^R, col. 311, 312, 775 i 926.

¹⁰⁴ Io. D. Mansi, n. dj., col. 737 i s.

grčkoj verziji dominiraju genitivi (posesivni) od imena grada (Παρέντου, Ἀκυλείας, Ὀπιτεργίου, Παταβίης, Πισαύρου, Ἀγκώνος, Φαλαρέως i dr.). U latinskom tekstu jedina je iznimka genitiv *Censi* (Pariški kodeks), u grčkom pridjevi stoje za Polu (Πολήνσου) i Altinum (Ἀλτινένσου, umjesto Ἀλτινεύσου), koje Margetić uzima kao paradigmu za Κένσου.¹⁰⁵ Na margini grčkog teksta uz Κένσου stoji Κενίσου, a uz Πολήνσου stoji genitiv Πόλης.¹⁰⁶ Iz navedenih zabilježenih potvrda jasno proizlazi da se grč. Κένσου ni na koji način ne može dovoditi u vezi ni s pridjevom *Cessensis*, kao ni s *Cenetensis*. Da je redaktor latinske verzije htio napraviti adjektivni oblik, analogan ostalim latinskim oblicima, morao bi od Κένσος odnosno *Census* nastati lat. pridjev *Censuensis* (ako je još bio sačuvan jezični osjećaj da *census* ide po 4. deklinaciji, što je malo vjerojatno, a to potvrđuje lat. gen. *Censi* umjesto *Census* u Pariškom kodeksu). Adekvatno tome na grč. bi jeziku trebalo biti Κενσουένσου; odnosno lat. *Censensis*, grč. Κενσένσου ako je riječ prešla u 2. deklinaciju. Tada bi se lako ukazala mogućnost da se *Cens(u)ensis* prekroji u *Cenetensis*. No ponavljamo, mi grčkog pridjeva ovdje nemamo, već gen. Κένσου, koji odgovara lat. gen. *Censi*, dok se *Cenetensis* dobro uklapa u seriju ostalih latinskih adjektivnih oblika. Niti je dakle Κένσου i *Censi* postalo od *Cessensis*, niti je *Cenetensis* nastalo od *Cessensis*. Redaktor je ovdje uradio nešto slično što je napravio i De Franceschi, koji, da bi dobio Κεσσένσου (od Κίσσα) smatra Κένσου skraćenicom (Κ[ισσ]ένσου).¹⁰⁷ On (redaktor), hotеći napraviti adjektivni oblik od toponima, poveo se za homofonijom, oslanjajući se na prva tri glasa (Κεν-) od Κένσου i tako stigao do Cenede. Opravdano je, dakako, pitanje nije li to uradio s određenom namjerom kako bi cenetenskoj biskupiji namaknuo što stariju tradiciju. No ako je to uradio i bez neke određene tendencije, on je imao pobudu da »ispravi« tekst što ga je imao pred sobom, jer on sigurno nikada nije čuo za neki grad koji bi se zvao *Census* niti je mogao dokučiti da bi neka crkva i njezin biskup mogli dobiti ime po službenom nazivu teritorija po kojem se protezala jurisdikcija nekog biskupa. Posve je opravdan zaključak da je Babudri vrlo dobro uočio problem i formulirao svoju tezu, samo što je nije mogao i dokazati kad se pitanje istarske Kise nalazilo u ćorsokaku. Za nas je bitno da postoje dvije autentične potvrde za istovjetan naziv Ursinove crkve: grč. Κένσου i lat. *Censi*. Mnogo ne bi oduzelo postignutom zaključku sve kad bismo i u grč. tekstu imali Κενετένσου: to bi sada bio samo dokaz više za kasnije manumisije u tekstovima, po kojima je kensenska crkva postala cenetenskom, pa se potom, na temelju istog shvaćanja, i Vindemijeva cesenska pretvorila u cenetensku. A to se mora odlučno odbaciti jer imamo autentično svjedočanstvo Pavla Đakona da je Vindemije bio kesenski biskup. Kada je Ceneda (danas Vittorio Veneto) dobila biskupa i kako, za naše pitanje nema veće

¹⁰⁵ L. Margetić, sp. dj., 127.

¹⁰⁶ Io. D. Mansí, sp. dj., col. 312.

¹⁰⁷ C. de Franceschi, sp. dj., 96. i d.

važnosti. A, nakon svega što je izneseno, jedva da tome mogu nešto pridonijeti spomenute preinake u tekstovima, pogotovo u dokazivanju historičnosti te crkve u 6. st. Sva obrađena pitanja bilo bi mnogo lakše riješiti da je Brijun sačuvao svoje staro izvorno ime.

Zaključujući razmatranja, treba se začas vratiti na neka pitanja o kojima je bilo govora na početku ovoga rada. Izvori kojima raspoložemo: *Notitia dign.* (nastala oko 435 .god.), akti Gradeškog sinoda (druga polovica 6. st.) i akti Lateranskog koncila (zadnji deceniji 7. st.) upućuju na zaključak da brijunski otok nekoliko stoljeća nije bio u sastavu pulskog kolonijskog agera. Je li od pojave državne radionice (fulonike) ili još od prije? Očito je da osnivanje jedne državne fabrike nikako ne mora uvjetovati izdvajanje mjesta na kojem se ona nalazila iz kompetencije odgovarajućeg municipaliteta ni iz sastava njegova teritorija, kako pokazuje primjer Salone, gdje se fulonika nalazila najprije uz istočne gradske bedeme, a kasnije, nakon širenja grada, na području Dyggveove »*urbs orientalis*«. ¹⁰⁸ Noticija nam daje samo *terminus ante quem* osnivanja fabrike na Kisi. No ona je mogla nastati znatno prije (kao i ona salonitanska, koja se datira u kasno republikansko doba), odnosno prije ili poslije Nerona, kada dolazi do uspostave državnog (carskog) vlasništva nad tim radionicama. Njezino podizanje nije moralo (a u ovom slučaju teško da je i moglo) prouzročiti tako radikalnu izmjenu pravno-administrativnih i teritorijalnih kompetencija pulske kolonije, sve da su i bile nužne. Kolonije su raspolagale svojim agerom po svom nahodanju, mogle su i naknadno samostalno obavljati adsignacije neraspodijeljenih terena, kako to u nas pokazuje primjer kolonije u Naroni. ¹⁰⁹ Sva je prilika da otok Brijun (tada Veliki i Mali zajedno) uopće nije bio adtribuiran pulskoj koloniji prilikom njezine dedukcije i da isto tako nije bila izvršena ni adsignacija tog terena pulskom kolonijskom tijelu (*ordo colonorum*), odnosno da je bio izuzet i imao poseban status. Nije isključeno da je već Julije Cezar, koji je kao prokonzul Galije bio dosta vezan uz Akvileju, imao nekih interesa i na otoku ¹¹⁰ (najraniji

¹⁰⁸ V. bilj. 44.

¹⁰⁹ M. Abramčić, *Bulletin de l'Institut archéologique bulgare*, 19, Sofija 1950, 235. (*Année épigraphique* 44).

¹¹⁰ Za čitavo vrijeme osvajanja Galije Cezar je, ostavljajući vojsku u zimovaništima, odmor provodio u Ovostranoj Galiji, izuzevši petu godinu ratovanja, kad je sam zimovao u Bibrakteu. U rat je krenuo s dvije legije iz područja Akvileje, a odatle je također krenuo preko Rubikona u Rim. U Akvileji je primio i isejsko poslanstvo. Nameće se zaključak da zimu nije provodio u maglovitoj padskoj nizini, već na sunčanoj obali, negdje u blizini Akvileje, možda upravo na Brijunu, gdje je vjerojatno redigirao i svoje komentare o galskom ratu. Sa sobom je vodio i stotine, pa čak i tisuće talaca, mladića pripadnika galske aristokracije (npr. sve taoce iz Britanije poveo je sa sobom, *Bell. Gall.*, IV, 36). Budući da je to bila elita keltskog društva, nije isključeno da su i oni bili smješteni na prikladno i sigurno mjesto na otoku, pa se domišljamo nisu li ti mladi *galli*, tj. *pulli* u vojničkom žargonu, dali ime otoku. Na otoku Brijunu kult Venere, praroditeljice Julijevaca, potvrđen je još u republikansko doba mramornom statuom Afrodite Knidske uz koju se pretpostavlja i edikula posvećena božici. Kopiju Venere Knidske nađenu u božičinu svetištu na Velikom Brijunu donosi A. Gnirs, *Jahreshefte*, XXVI, 1230, Bbl. 177. i d.; A. Degrassi, *Culti dell'Istria preromana e romana, Adriatica praehistorica et antiqua, Miscellanea Gregorio Novak dicata*, Zagreb 1970, 614. i d.

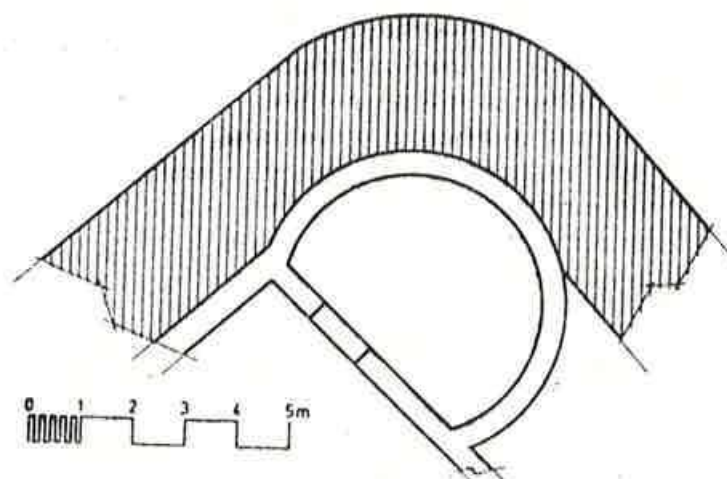
građevinski ostaci i padaju nekako u to vrijeme) i da su se Augustovi posjedi u Istri nalazili upravo na tom otoku, koji je stekao testamentom kao Cezarov nasljednik. U tom slučaju otok je imao svoju posebnu upravu i prije osnivanja agrarne kolonije u Puli i zadržao je dalje, kao carsko dobro, i nakon dedukcije. Na taj način postaje jasno zašto kolonija iz Pule, za razliku npr. od one u Jaderu i u Saloni, nije mogla uključiti u svoj ager i ovo otočko područje. To je odredilo čitav dalji povijesni tok Brijuna, sve do izmaka antike, vjerojatno do uspostave franačke vlasti u Istri. Pojava i proliferacija državnih radionica na otoku nije dakle uzrok, već posljedica jednog stanja, kojem početke valja tražiti negdje u sredini 1. st. prije n. e. Promatrani u tom svjetlu, bogatstvo i vrhunska kvaliteta arhitektonске gradnje na otočju stječu uvjerljivo objašnjenje, a takvim promatranjem i interpretacijom arheoloških nalaza s otoka dobiva konkretan povijesni okvir, koji može biti od koristi kao putokaz u daljnim istraživanjima.

Brijunski arhipelag uzet u cjelini predstavljao je ne samo jednu jedinstvenu političko-administrativnu cjelinu koja je na izmaku antike stekla službeni naziv *census*, nego isto tako i jednu prostranu i vrlo bogatu gospodarsku cjelinu s raznolikim sadržajima iz sfere poljoprivrede i zanatstva. Na otočićima arhipelaga pružale su se mogućnosti gajenja stoke na širokoj skali, a upravo je stočarstvo glavna privredna grana kasne antike. Kako je navedeno, postojale su i raznovrsne radionice. Možda se već tada na otoku lomio kvalitetan bijeli kamen. Uzevši sve to skupa, Vindemije, Ursin i drugi kesenski biskupi u tom pogledu nisu imali što zavidjeti biskupima na istarskom kopnu, onome iz Pule, Poreča i Trsta. Što je ne manje važno, tu su i objekti kršćanskog kulta. Crkva sv. Manije nedaleko od kastruma vjerojatno nije bila biskupska crkva, već pretežno cimiterijalna. Objekt namijenjen kultu uz biskupsko sjedište nalazio se vrlo vjerojatno na području kastruma i morao je biti barem stoljeće i pol stariji od sačuvane bazilike. Bez detaljnih istraživanja nikakav se uvjerljiviji zaključak ne može izvesti. Po našem mišljenju, vrlo je vjerojatno da ostatak tog kulturnog objekta predstavlja apsida potkovastog tlocrta poput one iz Concordije i sv. Tome iz Zadra. To je onaj jugoistočni »kružni rizalit« koji se susreće u literaturi, ali mu namjena nije protumačena (sl. 2). Sigurno je jedno, da je građen prije nego li je naselje na tom mjestu dobilo masivne bedeme. Teško je pretpostaviti da Brijuni nisu imali razvitak svih faza starokršćanske arhitekture, počevši od jedne *domus ecclesiae*, preko »bazilike urbane« s krstionicom i napokon do cimiterijalnog kompleksa, kad znamo da su na otoku živjeli i djelovali elementi koji su bili uže povezani uz vladajuće strukture a po tome i uz kršćanstvo.

* * *

Ukratko, iz svega što je izneseno proizlazi:

— da staru Plinijevu predrimsku istarsku Kisu s latinskim epitetom *Pullaria* moramo prepoznati u najvećem istarskom otoku, koji je u kasnoj antici stekao novo pučko ime *Brivona*;

Sl. 2. »Kružni jugoistočni ugaoni rizarit« (prema Š. Mlakar, Fortifikacijska arhitektura ..., prilog II/A)

— da se na tom otoku nalazila carska (fulonička) radionica, što je *Not. dign.* registrira kao *baphium Cissense Venetiae et Histriae*, uz ostale radionice na koje indiciraju arheološki ostaci (solane, kamenolomi i dr.);

— da je tu bilo sjedište cesenskog biskupa Vindemija iz druge polovice 6. st., a tako isto i biskupa Ursina iz zadnjeg decenija 7. st., čija se crkva nazivala *ecclesia Censi* — grč. ἐκκλησία Κένσου, s razloga što je otok bio tako službeno imenovan zbog svoje pripadnosti carskom demaniju, vjerojatno već od Cezarovih i Augustovih vremena.

Dosad se antička povijest Brijuna gradila gotovo isključivo na temelju arheoloških dokumenata; izuzev nadimak *Pullaria* ničega izravnog u pisanim izvorima nije bilo. Literarni podaci što smo ih doveli u vezu s tim otokom svijetle su točke u brijunskoj antici i čvrsta uporišta u izradi antičke povijesti čitava arhipelaga. I, što je isto tako važno, oni su vrlo sretno uklapaju i dopunjuju s bogatim rezultatima arheoloških istraživanja.

Rad prihvaćen na sjednici Razreda od 13. svibnja 1986.

R é s u m é

CISSA PULLARIA — BAPHIUM CISSENSE — EPISCOPUS CESSENSIS

Le nom *Cissa* que Pline mentionne pour une île à l'Ouest de l'Istrie n'a pas été retenu dans la toponymie d'aujourd'hui. Dans les ouvrages des auteurs istriens prédominait l'idée que c'était le nom d'un îlot près de Rovinj, îlot qui fût submergé aux alentours du 8e siècle, à la suite d'un cataclysme naturel, à environ 25 mètres de profondeur. Par beau temps, on y voit, soi-disant, les vestiges de constructions romaines, qui sont attribuées à un atelier de foulon que mentionne *Notitia Dignitatum*, et à la résidence de l'évêque de *Cissa*. Ce que l'on aperçoit

sont pourtant des créations naturelles. C'est pourquoi certains auteurs ont essayé de situer près de cette *Cissa* problématique la fabrique et l'évêché de *Cissa* sur la terre ferme voisine.

Ces thèses ne peuvent être soutenues. *Cissa* a vraiment existé; c'était une île beaucoup plus grande qui a été appelée, plus tard, *Brevona*, *Brivona* — aujourd'hui Brijuni. Ce toponyme — *Brivona* n'est pas antique et n'a aucun lien typologique avec les noms du type *Flanona*, *Albona*, *Salona*, et autres dont l'existence est préromaine. Etant donné que la *Cissa* istrienne est isonyme de la *Cissa*, qui fût, plus tard, l'île de Pag, Pline a dû ajouter une épithète à cette *Cissa* pour la distinguer de celle de Liburnie; c'est l'épithète *Pullaria*. Pline procède ainsi également ailleurs quand deux îles ont le même nom. Il convient donc d'enlever la virgule entre *Cissa* et *Pullaria* et de considérer ceci comme le syntagme logique — «*Cissa Pullaria*». Pourquoi *Pullaria*? C'est difficile à dire; les prêtres *pullarii* qui pratiquaient la divination en examinant «les poules saintes» y séjournaient peut-être déjà la plus haute antiquité. Plus tard, l'épithète devient un substantif et a pris le rôle du toponyme même, et dans la *Tabula Peutingeriana*, l'île est appelée seulement *Pullaria*. Au moyen-âge, le calque sémantique *Plumentorie* est apparu dans le milieu populaire avec la même signification que *Pullariae*. Le nom *Brevona* est mentionné pour la première fois au 6e siècle. Il est apparu d'après les caractéristiques de la côte et des îles d'Istrie; déjà, Pline dit que la mer de cette région est *vadosum* (de *vadum*), or chez les auteurs anciens, *vada* ont la même signification que *brevia* — lieux *exiguae profunditatis*. Il existe en Istrie et en Dalmatie plusieurs localités dont les noms dérivent des basfonds, par exemple Birbinj dans l'île Dugi otok dont l'origine est également *Brivona*. Il en est de même de *vadum* (*Vadona*, *Vadura*, et autres). *Brevona* se classe par conséquent dans la catégorie des toponymes du groupe sémantique «*pličina*» (basfonds), et il y a pour cela assez d'attestations dans la toponymie de la côte Adriatique. Il y avait également des toponymes de ce genre à l'époque pré-romaine comme l'indique le nom *Barbana* pour la rivière Bojana et la localité en Istrie. *Cissa* (d'Istrie) est déjà mentionnée par saint Jérôme vers la fin du 4e siècle, et par Anon. Rav. pour qui c'est déjà une notion d'histoire de géographie. La nouvelle dénomination *Brevona* (dont dérivent le nom italien Brioni et Brijun croate) a totalement supplanté l'ancienne dénomination autochtone *Cissa* (selon les linguistes d'origine méditerranéenne).

Notitia Dignitatum note qu'il y avait à *Cissa* d'Istrie un atelier de foulon (*baphium*) à la tête duquel était un procurateur; il était de la compétence du *comes sacrarum largitionum* comme celui de *Salona*. Personne n'en doute, mais tous recherchaient cet atelier sur cet îlot submergé près de Rovinj. Toutes les thèses de plusieurs auteurs ont leur fondement pragmatique: prouver que *Cissa* était près de Rovinj, qu'il y avait là un atelier de foulon, et que c'était le siège de l'évêque de *Cissa* pour témoigner de la vieille tradition de l'église de Rovinj et du présumé évêque de Rovinj, qui auraient été les successeurs de l'église de *Cissa* et de l'évêque. Naturellement, cela n'a rien à voir avec la réalité historique. C'est dans cette atmosphère qu'une falsification épigraphique est apparue; elle a été découverte justement là, près de Rovinj; le procurateur de l'atelier de foulon et le collègue des *purpurarii* y sont mentionnés. L'inscription dont on a perdu la trace depuis longtemps comporte cependant tant d'erreurs et d'anachronismes dans son contenu et sa forme que Henzen et Mommsen n'ont pas eu de mal à constater qu'elle était falsifiée. Les vestiges archéologiques de l'île de Brijuni, qui a été assez bien fouillée, fournissent des indications selon lesquelles il y avait là plusieurs ateliers parmi lesquels l'atelier de foulon qui était du domaine du fisc impérial, comme tous les autres depuis le règne de Néron et par la suite. Cet atelier se trouvait dans le «*Castrum*» fortifié de l'actuelle baie de Dobrinka. Ce n'est qu'à l'époque byzantine (6e s.) que la localité a acquis ses

fortifications massives, mais les édifices à l'intérieur des remparts datent d'une époque beaucoup plus ancienne, certains même de la fin de la République Romaine. L'atelier industriel couvre près de la moitié de la localité; il possède tous les éléments d'un atelier de foulon, y compris le pressoir avec *prelum*, qui avait un rôle important dans le processus de travail. Des recherches ultérieures plus exhaustives sur cet atelier dont on pensait auparavant (d'ailleurs tout à fait logiquement) qu'il n'était qu'un atelier pour presser le raisin et les olives, pourraient apporter de nouvelles connaissances sur l'organisation, la technique et la technologie des ateliers de foulon étant donné que les vestiges matériels, notamment d'architecture, sont bien conservés.

L'évêque de *Cissa*, *Vindemius*, est mentionné trois fois dans les sources dont une fois comme *Cessensis*, au synode des évêques du patriarcat aquilien, en 579. Étant donné qu'au cours de près de deux siècles de débats la question de la position de *Cissa* est à la fin devenue absurde, on en est arrivé à nier tout à fait l'existence de l'évêque de *Cissa* et du diocèse de *Cissa*. D'après ceci, *Vindemius*, n'aurait pas été l'évêque de *Cissa*, participant au synode précité tenu à Grado et dont Paul le Diacre écrit qu'il aussi était *ex Histria*. Smaragde, exarque de Ravenne, le fit conduire, sous contrainte, à Ravenne avec le patriarche *Severus* et deux autres évêques istriens où après avoir été sequestrés pendant un an, ils renièrent sous contrainte le schisme et l'enseignement des Trois Chapitres. Ce même Paul le Diacre dit encore qu'il est resté, même ensuite, aux côtés du patriarche *Severus*, à la différence de beaucoup d'autres évêques du patriarcat d'Aquilée parmi lesquels l'évêque de Pula, Hadrian. Il est compréhensible qu'il était très difficile d'accepter l'idée que le siège épiscopal se trouvait sur un îlot (submergé) près de Rovinj. Pour maintenir malgré tout la thèse selon laquelle l'évêque et l'évêché étaient sur cet espace, a été émise l'opinion que seul le siège épiscopal était dans cet îlot, et le diocèse sur la terre ferme, au sud du chenal de Leme, sur le territoire de la colonie de Pula. C'est insoutenable puisqu'il est absolument impossible d'expliquer le détachement d'une région de la compétence d'un territoire (*ager*) faisant partie de la colonie. Il n'y a donc pas de *Cissa*; il n'y a ni évêque ni évêché; par conséquent *Vindemius* non plus ne peut pas être évêque dont le siège est à *Cissa*. Ceci d'autant plus qu'il est dénommé *episcopus cessensis* et non pas *cissensis*. Mais ce n'est pas ainsi. Dans la basse antiquité, *Cissa* fut *Cessa*, précisément comme celle de l'île de Pag. *Vindemius* est un personnage historique et son siège était à *Cissa*, en Istrie, c'est-à-dire sur l'île appelée, plus tard, *Brivona*. Il est impossible d'établir quand a été créé cet évêché, sans tradition de *civitas*. Le premier évêque de *Cissa* a peut-être été l'un des *episcopus in castellis* des régions danubiennes de Raetie, du Noricum et de Pannonie, qui s'est réfugié dans cette île avec ses paroissiens. Nous ne savons pas non plus quand cet évêché a pris fin. *Vindemius* aurait été son dernier évêque connu, si l'évêque *Ursinus*, signataire de l'acte du concile de Latran, en 680, n'a pas été à la tête de ce même évêché. Il y est mentionné dans les actes écrits en langue latine comme *episcopus sanctae ecclesiae Cenetensis provinciae Istriae*. Il aurait donc été évêque dont le siège était dans la ville de *Ceneda* (aujourd'hui Vittorio Veneto). Cette ville n'était pas en Istrie, mais en Vénétie. Le titre *cenetensis* est une construction du rédacteur du texte latin ultérieur. Le texte grec plus ancien d'après lequel a été écrit le texte latin mentionne que l'église d'*Ursinus* était *ekklesia Kénsoú*. Comme le considérait déjà Babudri, le *kénsoú* grec est, à vrai dire, le *census* latin; dans un autre codex latin (de Paris), l'église de d'*Ursinus* est appelée *ecclesia Censi*; Ursin était donc évêque en territoire qui était un domaine du fisc impérial. Et c'était justement Brijun avec ses ateliers impériaux, avant tout son atelier de foulon. Nous ne pouvons le rechercher nulle part ailleurs en Istrie, or les actes du concile disent en deux langues qu'il s'agit d'une église en Istrie. Par consé-

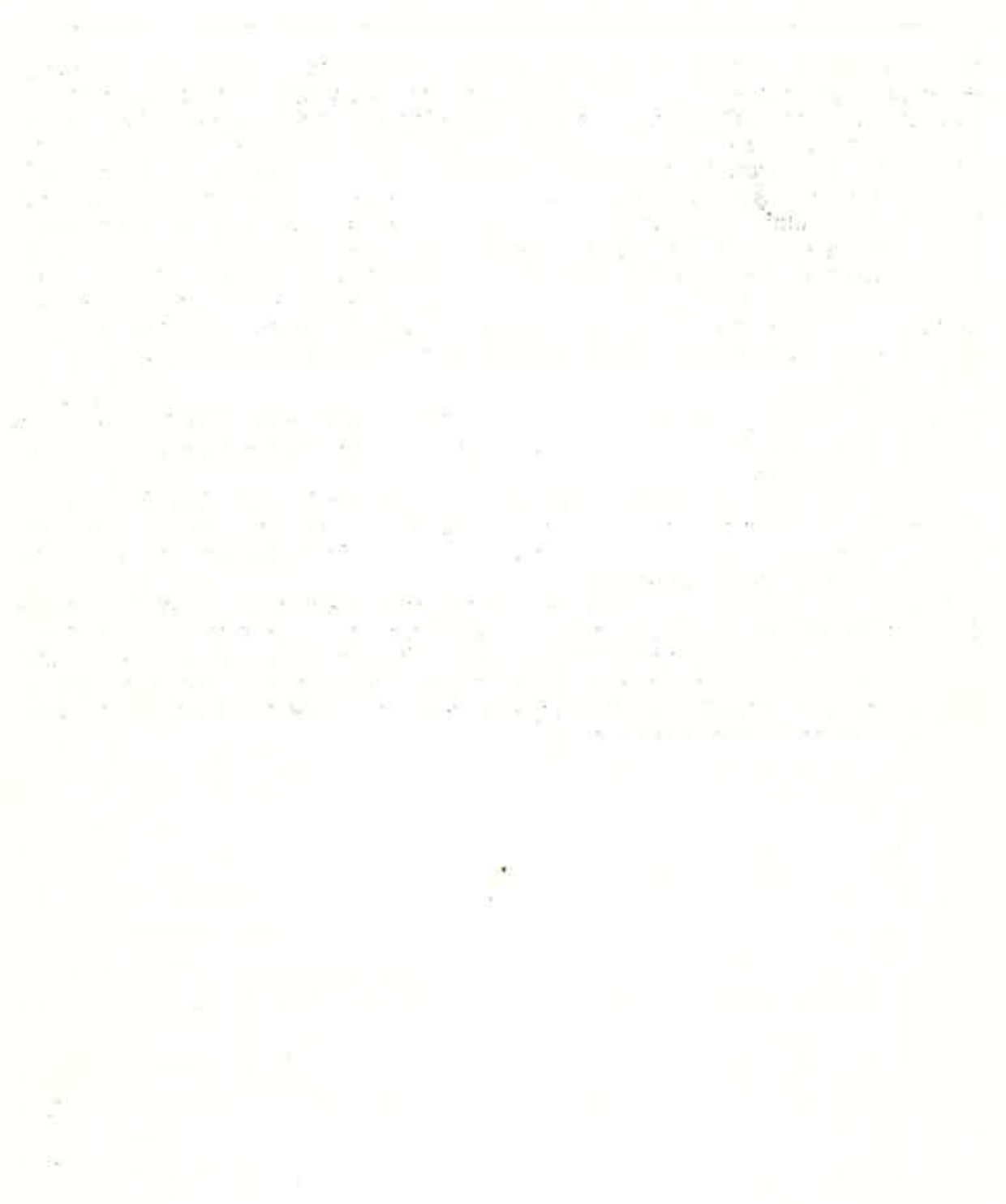
quent, la ville de Ceneda n'entre pas ici en considération, ni dans une éventuelle tentative d'interprétation du titre *cessensis* de Vindemius comme *cenetensis*. Dans la basse antiquité, Brijun offrait d'excellentes conditions pour être le site du siège de l'évêché — résidence dans le «Castrum», basilique (Sainte-Marie non loin de là), et autres. Le potentiel économique de *Cissa* était à un niveau enviable, et malgré ses proportions modestes par rapport aux évêchés de la terre ferme, il leur était incontestablement supérieur à ce point de vue (agriculture — vin, huile, carrières de pierre, atelier ayant une nombreuse main-d'oeuvre, salines, pêche et peut-être fabrique pour la production du garum, etc. ...). Vers la fin de l'Empire et notamment dans la basse antiquité et à la fin de celle-ci, l'évêque de *Cissa* était l'autorité suprême également dans beaucoup d'autres sphères et le représentant réel du pouvoir dans l'archipel de Brijun.

Donc, en résumé:

La *Cissa* istrienne de Pline est l'actuel Brijun; elle avait l'épithète *Pullaria* pour la distinguer de la *Cissa* liburne; vers la fin de l'antiquité, elle commença à s'appeler *Brevona*.

L'atelier impérial que *Notitia Dignitatum* appelle au 5e siècle *baphium Cissense Venetiae et Histriae* était dans cette île-là, et non pas sur un îlot problématique submergé près de Rovinj; on peut reconnaître ses vestiges sur le site du castrum, dans la baie de Dobrinika.

Puisque c'est Brijun—*Cissa*, il devait alors y avoir également le siège de l'évêque de *Cissa*, avant tout de Vindemius qui a d'ailleurs le titre d'*episcopus Cessensis*, puis d'*Ursinus*, qui était évêque «du census» (dans les actes du concile en grec Κένσον, en lat. *Censi*) puisque le terme *census* comprenait le territoire qui se trouvait dans le domaine du fisc impérial avec les ateliers d'Etat. On ne peut le rechercher nulle part ailleurs en Istrie.

Arheološki radovi i rasprave, 10

Izdavač: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb; za izdavača: Hrvoje Požar. Tehnički urednik: Božidar Čečuk. Arheološki radovi i rasprave izlaze jednom godišnje. Tiskanje dovršeno u lipnju 1987. Naklada 700 primjeraka.

Tisak: »Mladost«, OOUR Tiskara, Zagreb Gundulićeva 24

Sl. 1. Brijun, uvala Verige. Ostaci fabrike (oficine) za proizvodnju garuma (?)